

חנוך לנער על פי דרכו

מסגרות חינוך חלופיות לנערים חרדים

מראשית דרכן של הישיבות החרדיות כמעט כל ניסיון לשלב בהן לימודי חול נחשב לקריאת תיגר חמורה על עצם ייעודן החברתי, הרוחני והדתי. ואולם לאחרונה ניכרות תמורות דרמטיות בהיקפן ובאופיין של החלופות החינוכיות ה"רכות" המוצעות לנוער חרדי בגיל הישיבה הקטנה, גיל בית הספר התיכון. מהן אותן מסגרות חינוך חלופיות לנערים חרדים ומה היקף הלומדים בהן? באיזו מידה מסגרות אלו הן חלופות חינוכיות ראויות שמכינות את בוגריהן לחיים מלאים ומועילים לפרט, לקהילה ולמדינה? כיצד ניתן לפתח ולחזק את המסגרות האלה?

עורך הסדרה: גלעד מלאך

סדרת
חרדים
בישראל

אסף מלחי

מחקר
מדיניות
152

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

"חנוך לנער על פי דרכו"

מסגרות חינוך חלופיות לנערים חרדים

אסף מלחי

מחקר מדיניות 152

Alternative Educational Settings for *Haredi* Boys
Asaf Malchi

עריכת הטקסט: מאירה טורצקי
עיצוב הסדרה והעטיפה: סטודיו תמר בר־דיין
ביצוע גרפי: רונית גלעד, ירושלים
הדפסה: גרפוס פרינט, ירושלים

מסת"ב: 3-321-519-965-978

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר) 2020
נדפס בישראל, תש"ף/2020

המכון הישראלי לדמוקרטיה

רח' פינסקר 4, ת"ד 4702, ירושלים 9104602
טל': 02-5300888
אתר האינטרנט: www.idi.org.il

להזמנת ספרים:

החנות המקוונת: www.idi.org.il/books
דוא"ל: orders@idi.org.il
טל': 02-5300800

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חנים, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי אי־מפלגתי, מחקרי ויישומי, הפועל בזירה הציבורית הישראלית בתחומי הממשל, הכלכלה והחברה. יעדיו הם חיזוק התשתית הערכית והמוסדית של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, שיפור התפקוד של מבני הממשל והמשק, גיבוש דרכים להתמודדות עם אתגרי הביטחון מתוך שמירה על הערכים הדמוקרטיים וטיפוח שותפות ומכנה משותף אזרחי בחברה הישראלית רבת הפנים.

לצורך מימוש יעדים אלו חוקרי המכון שוקדים על מחקרים המניחים תשתית רעיונית ומעשית לדמוקרטיה הישראלית. בעקבותיהם מגובשות המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפוח חזון ארוך טווח של תרבות דמוקרטית נכונה לחברה הישראלית ולמגוון הזהויות שבה. המכון שם לו למטרה לקדם בישראל שיח ציבורי מבוסס ידע בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליזום רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות ולשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

הדברים המובאים במחקר מדיניות זה אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

תוכן העניינים

7	תקציר
15	פתח דבר
23	פרק ראשון. מבט קצר על מערכת החינוך החרדית בישראל והתמורות בה
23	הציבור החרדי בישראל: מאפיינים כלליים
27	התפתחות הישיבה הקטנה בחברה החרדית: מבוא היסטורי-חברתי
31	אתגרי שיטת הלימוד בישיבות הקטנות
32	מסגרות חינוך חלופיות לנוער חרדי: הגדרות וטיפולוגיה ראשונית
35	פרק שני. ישיבות תיכוניות חרדיות
35	הסיבות והגורמים להתפתחותן: אידאל חברתי או אילוץ מערכת?
38	מאפיינים והיקפים
45	אתגרים וחסמים
48	המלצות לחיזוקן ולקידומן של ישיבות חרדיות תיכוניות
51	פרק שלישי. מסגרות לנוער חרדי בסיכון או לנוער חרדי נושר
51	תופעת הנשירה
59	בתי ספר טכנולוגיים ומקצועיים לנוער חרדי
75	מסגרות לנוער בסיכון וישיבות מכילות
82	מסגרות חלופיות לנוער חרדי בזירה רב-מערכתית כאוטית: "כל אחד יורה בצורות ובאופן רנדומלי"
92	פרק רביעי. המלצות: כלים ומסגרות לנוער שוליים חרדי
99	מגבלות המחקר ומחקרי המשך רצויים
101	סיכום אישי

102 **נספח א:** ישיבות חרדיות תיכוניות, לפי שנת הקמה ומספר התלמידים

105 **נספח ב:** מסגרות חינוך טכנולוגיות-מקצועיות לנוער חרדי בפיקוח
משרד העבודה והרווחה, 2018

106 **רשימת המקורות**

iii **Abstract**

ת ק צ י ר

מחקר זה עוסק במסגרות חינוך חלופיות לנערים חרדים. זה כמה שנים אפשר לזהות בקרב מגוון אוכלוסיות חרדיות ביקוש הולך וגובר למסגרות חינוך חלופיות לנערים בני 14-17, במקום המסלול הקלטי של הישיבה הקטנה. שיעור הנשירה הגלויה של הנערים החרדים גבוה מאוד: 4.6% (2,485 בנים) לעומת 1.4% בלבד במערכת החינוך הממלכתית (בשנת 2018).

במסגרות החינוך החלופיות לנערים חרדים יש תמהילים שונים של לימודי קודש תורניים ולימודים כלליים, במנעד הנע בין לימודי מקצוע טכנולוגיים מתקדמים ללימודי הכנה עיוניים לתעודת בגרות בישיבות חרדיות תיכוניות, שהביקוש להן הולך וגובר. במסגרות אלו למדו בשנת הלימודים תש"ף (2019/20) 2,220 תלמידים. בבתי הספר המקצועיים-טכנולוגיים לחרדים בביקוח משרד החינוך למדו בשנה זו כ־1,950 תלמידים ב־23 מסגרות (לעומת כ־800 בלבד בתשע"ג; 2012/13). נוסף עליהם, בתשע"ט (2018/19) למדו 674 תלמידים חרדים בשבעה בתי ספר מקצועיים בביקוח האגף להכשרה מקצועית במשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים (לעומת 385 תלמידים בלבד במסלול זה בשנת תשע"ד; 2013/14). על אף הגידול המרשים במספר התלמידים בכלל המסגרות החלופיות, שיעור הלומדים בהן עומד על כ־16.5% בלבד מסך הבנים החרדים בגיל החינוך העלייסודי (כיתות ט'-י"ב). רוב הבנים החרדים בגיל זה – שלב מכריע וחיוני בעיצוב דרכם הבוגרת – לומדים במסגרת ישיבות מסורתיות שבהן

לומדים לימודי גמרא בלבד ושבהן המחנכים החרדים מקנים לתלמידיהם את עיקרי האמונה ואת דרך החיים החרדית.

להתפתחות מסגרות החינוך החלופיות יש כמה גורמים שקשורים זה לזה קשר הדוק: (א) הגידול הניכר באוכלוסייה החרדית וההתגוונות העצומה של קהילות ותתי-קהילות; (ב) הצורך הבווער של הורים רבים להכין את ילדיהם באופן מיטבי לשוק העבודה המתקדם בישראל בלי לוותר על לימודי קודש איכותיים. צורך זה מושפע מהתמורות החברתיות והכלכליות העמוקות המתרחשות בציבור החרדי בשני העשורים האחרונים (זיכרמן וכהנר, 2012); (ג) בנוגע לאוכלוסיית צעירים אחרת: רבות ממסגרות החינוך בציבור החרדי הן מסגרות המיועדות לנוער חרדי בסיכון או לנוער מנותק, תופעה שמאפיינת את כלל הקהילות החרדיות ושממדיה ומאפייניה התבררו באופן שיטתי ומקיף רק בחמש השנים האחרונות; מציאות שבה נדחקו אלפי בני נוער אל מחוץ לגבולותיה הנורמטיביים של חברה זו, למקומות ביניים שוליים בין העולם החרדי לחברה הכללית, והם זקוקים למסגרות חינוך "רכות" וייחודיות בהשוואה למודל הלימודים בישיבה הקטנה (וייסבלאי, 2019). מציאות זו היא אתגר חברתי ראשון במעלה לפרנסי הקהילה החרדית ולגופים מדינתיים ומקומיים המבקשים לסייע לאוכלוסיות חרדיות הלומדות במסגרות חלופיות ולקדם אותן.

כיום אין מדיניות ברורה, מוסכמת וכוללנית באשר למסגרות הנדרשות לנערים חרדים בסיכון שאינם לומדים בישיבות קטנות. המסגרות הקיימות אינן טובות די הצורך וניהולן האקלקטי-היברידי פוגם באיכותן ומכאן באפיקי ההתפתחות העתידיים של הנערים. גורמים רבים מדי מעורבים בתחום ואין מסגרת מדינתית מוסכמת וברורה שתפקידה לסייע לאוכלוסייה זו ולקדם אותה. גם מרבית הישיבות התיכוניות העיוניות החרדיות לוקות בחוסר תכנון פדגוגי ותקציבי, אף שלומדים בהן בדרך כלל נערים מאוכלוסיות חרדיות מבוססות יותר, בעלי יכולת לימודית גבוהה. מחקר זה נועד לסייע בגיבוש כלי מדיניות והצעות יישומיות לקידום מסגרות חינוך חלופיות וייחודיות לקצוות שונים, ואף מנוגדים, של תלמידים בחינוך העל-יסודי החרדי: מן הצד האחד, נוער חרדי בסיכון או בסכנת נשירה; ומן הצד האחר נוער חרדי שמקצתו נמצא בקצה העליון של הפירמידה החינוכית החרדית, בישיבות קטנות איכותיות.

המחקר ממפה ומאפיין מסגרות חינוך חלופיות לנוער חרדי שאינו לומד בישיבות קטנות: ישיבות תיכוניות עיוניות לחרדים; בתי ספר מקצועיים-טכנולוגיים; פנימיות וכפרי נוער לנערים בסיכון. הוא נסמך על מחקר איכותני פרשני ועל מידע כמותני משני: על סמך 38 ראיונות עומק אישיים ושימוש בנתונים קיימים. גובשו המלצות לחיזוקן ולשיפורן של מסגרות החינוך החלופיות לנערים חרדים. הואיל ורבים מן התלמידים במסגרות החלופיות באים משולי החברה החרדית מוקדש מקום לתיאור מאפייני הנשירה ממסגרות חינוך תורניות, שכמה מהם ייחודיים לחברה החרדית וכמה מהם אוניברסליים. אחד הכשלים החשובים שזוהו הוא קיומן של שתי מערכות הכשרה מקצועיות מקבילות לנוער בכלל, ולנוער חרדי בפרט. כפילות זו מקשה לאגם משאבים ולקדם הכשרה מקצועית מיטבית שמתאמת מבחינה תרבותית לצעירים אלו.

המלצות

ההמלצות עוסקות הן בהיבטים ארגוניים ומבניים הן בהיבטים פדגוגיים וקהילתיים הנוגעים לחשיבות שהחברה החרדית מייחסת ללימודי קודש לבנים בגיל בית הספר התיכון. בשל השונות של האוכלוסיות ושל מסגרות החינוך החלופיות הנידונות במחקר זה חולקו ההמלצות לשני חלקים. החלק הראשון יתמקד בישיבות התיכוניות העיוניות והחלק השני יתמקד במסגרות שנועדו לנוער שוליים.

ישיבות חרדיות תיכוניות

בחינת החסמים והקשיים מלמדת כי הניסיון לבסס ולחזק את הישיבות הללו הוא אתגר גדול הן לקהילה החרדית עצמה הן לרשויות המדינה – בפרט למחוז החרדי במשרד החינוך, הממונה על התקצוב והפיקוח שלהן. להלן סדרה של המלצות שישומן צפוי להגדיל את מספר התלמידים במוסדות אלו, לשפר את איכות הלימודים בהם ולטייב את המענה החינוכי-חברתי שהן מספקות.

1. המלצות מבניות - ארגוניות

א. חיזוקם ושיפורם של כישורי ניהול וכישורי הוראה

לרבים מן המנהלים ומראשי הישיבות התיכוניות החרדיות במסלולי הלימוד העיוניים חסר ידע ניהולי מקצועי. באחריות משרד החינוך לספק למנהלי מוסדות אלו הכשרה אקדמית בניהול וללוות אותם בעבודתם כבר משלב הקמת הישיבה. המלצה זו תסייע גם ליצור שכבת ניהול איכותית למוסדות אלו, שתורכב מאנשי חינוך חרדים מקצועיים ואיכותיים בעלי ידע, הבנה, מושגים וכלים פדגוגיים וניהוליים הכרחיים החסרים מאוד אצל ראשי ישיבות תיכוניות-עיוניות. מומלץ להקצות משאבים ייעודיים להכשרה זו הן עבור המנהלים וראשי הישיבות הן עבור צוותי ההוראה במוסדות אלו. שיפור איכותן של הישיבות הקיימות יסייע לחיזוק המוניטין של מסגרות אלו בציבור החרדי.

ב. קביעת יעדים כמותיים ואיכותיים

באחריות משרד החינוך לקבוע יעדים שנתיים באשר למספר התלמידים בישיבות תיכוניות חרדיות כדי להגדיל את מספר התלמידים בישיבות הקיימות ולספק משאבים וכלי ניהול לפתיחת ישיבות חדשות. יעדים אלו יכללו גם מדדים איכותיים באשר להיקף הניגשים למבחני הבגרות וההצלחה בהם.

ג. תקציבים ותשתיות למבנים

יש מחסור ניכר במבנים ובתשתיות איכותיות לישיבות חרדיות תיכוניות. מבני הישיבות מחייבים משאבים רבים – הן להקמה הן לתחזוקה. כיוון שרשויות מקומיות אינן מחויבות לספק מבנים למסגרות על-יסודיות, יש מחסור גדול בתחום זה. יש לקדם שיתוף פעולה בין הרשויות המקומיות למשרד החינוך לצורך הקצאת תקציבים ייעודיים ומסומנים להקמתן ולפיתוחן של ישיבות חרדיות תיכוניות ולשיפור התשתיות הקיימות. מומלץ שהישיבות התיכוניות יהיו מוסדות אזוריים שישרתו אוכלוסיות במקומות מוגדרים כדי לחסוך בעלויות יקרות הנדרשות להחזקת פנימייה בצמוד לישיבה תיכונית.

2. המלצות קהילתיות למנהלי המוסדות

א. פיתוח ערוצי הזנה איכותיים לישיבות תיכוניות

כיום חסרים בתי ספר יסודיים ותלמודי תורה שזינו את הישיבות התיכוניות. יש לייצר ערוצי קשר עם תלמודי תורה ולדאוג שיכינו את תלמידיהם היטב למערכת לימודים שכוללת לימודי חול ולימודי קודש ברמה גבוהה. הכנה זו נחוצה כדי שבוגרי המסגרות התיכוניות יוכלו להגיע להישגים גבוהים הן בלימודיהם התורניים הן בלימודיהם העיוניים הכלליים. מנהלי ישיבות תיכוניות צריכים לפנות ביוזמתם לתלמודי תורה שיכולים לשמש מוסדות מזינים שמהם יגיעו תלמידים מתאימים שיהיו אוכלוסייה פוטנציאלית ללימודים בישיבות תיכוניות. על משרד החינוך לסייע למנהלים של ישיבות תיכוניות בצעד זה.

ב. לגיטימציה ותדמית

החסם התדמיתי הוא חסם מהותי המונע את חיזוקן של הישיבות התיכוניות, אך נראה שמידת היכולת להשפיע עליו באמצעות מדיניות סדורה היא מוגבלת ומצומצמת. לכן יש להגדיר יעדים חינוכיים וחברתיים מדידים, מתוך הבנה של הצרכים והמאפיינים של הקהילה והתחשבות בהם. כדי לזכות במידה מסוימת של אהדה והכרה במסגרות אלו בקרב הקהילות החרדיות חייבים להתקיים בהן לימודי קודש ברמה גבוהה. קשרים ישירים עם מוסדות לימוד יסודיים לבנים (כמזכר לעיל) יכולים לסייע בהתקבלות מוסדות אלו בקרב מנהיגים של קהילות חרדיות. יש לשווק מסגרות אלו גם באמצעי התקשורת הפתוחים (יחסית) של הציבור החרדי, כגון ברשתות חברתיות ובאינטרנט, ולהציג בהם סיפורי הצלחה של בוגרי ישיבות תיכוניות חרדיות.

מסגרות לנוער שוליים

מסמך מדיניות זה נועד לייצר פלטפורמות כוללניות וייחודיות לגיבוש פתרונות חדשניים בתחום מסגרות החינוך החלופיות לנוער החרדי. פתרונות אלו נועדו לענות על הכשלים שזוהו ותוארו ומבוססים על מיפוי הצרכים והמאפיינים של כלל המסגרות והאוכלוסיות הנידונות במסמך זה. כמה מההמלצות וההצעות שיתוארו הן פתרונות ארגוניים ומבניים הנוגעים למערכות השלטון, לסמכויותיהן ולמבנה היחסים ביניהן (רמת המקור), וכמה הן פתרונות חינוכיים הנוגעים

לחברה האזרחית ולקהילה החרדית (רמת המיקרו). עם זאת, נראה כי אין פתרון אחד ויחיד לכלל הכשלים ולכן יש לבחון אפשרות ליישם את ההמלצות שיוצגו כאן יחד, במקביל, בשיתוף פעולה בין־מגזרי.

1. מענה מבני־ארגוני

א. מינהלת נוער חרדי

יש להקים במשרד החינוך יחידת מטה קבועה, מינהלת נוער חרדי, צוות רב־משרדי לטיפול רב־מערכתי בנוער שוליים חרדי שיגבש מסמך חזון בנושא מטרות ויעדי־על (מקרו־יעדים), דרכי פעולה וכלים מעשיים לגיבוש שיח פדגוגי אחיד. מינהלת זו תאגם משאבים ותהיה ממונה על תכלול הפעילות הענפה המתקיימת היום ביחידות ממשלה במשרד החינוך ובמשרדים נוספים כמו משרד העבודה והרווחה והמשרד לביטחון פנים. חשוב להדגיש כי מינהלת זו והוועדה המלווה שלה יהיו הגוף הממונה על עיצוב המדיניות בתחום זה והן שיקצו תקציבים וינחו רשויות מקומיות, בהתאם לצרכים ולמאפיינים הייחודיים לכל רשות שבתחומה יוקמו ויפותחו מסגרות חלופיות מיטביות.

ב. רשויות מקומיות

לרשות המקומית יש יתרון ניכר בטיפול בנוער חרדי נושר בשל הקרבה לשטח, ולכן היא ונציגיה צריכים להיות ממונים על הטיפול, התמיכה, הליווי והסיוע. לכן גם ראוי להציע תמריצים לראשי רשויות שסייעו בהקמה ובפיתוח של מסגרות חלופיות. העברת התקציבים לרשויות הרלוונטיות חייבת להיות שקופה, מפוקחת ואחידה, על פי קריטריונים שתקבע המינהלת ולא על פי מפתח פוליטי או הסכמים קואליציוניים.

2. מרכז הכוון חינוכי־פדגוגי

מטרת מרכז הכוון לספק לתלמידים, להורים, למחנכים, לרשויות מקומיות ולמטפלים ידע מדויק ועדכני על החסמים, המאפיינים והצרכים של נערים המתקשים בלימודיהם. מרכז הכוון החינוכי־פדגוגי יסייע בהשמה ובהפניה של נערים בעלי מאפיינים וצרכים מגוונים למסגרת החינוכית המתאימה, יפקח בקפידה על איכותם ורמתם של הלימודים במוסדות ויתקצב ויתמך אותם

בהתאם למערך הלימודים ולאיכות צוות ההוראה. גוף זה יהיה חייב להכיר היטב את כלל מסגרות החינוך החלופיות המותאמות לנערים חרדים. כמו כן, יהיה עליו להיות ניטרלי, ללא אינטרס לשלוח נערים למוסד לימודים מסוים או לרשת חינוכית כלשהי. על המרכז יהיו ממונים במשותף הממשלה (משרד החינוך) ועמותה בעלת ניסיון פדגוגי מוכח הזוכה להכרה ולהערכה בקרב מנעד רחב של קהילות חרדיות. על משרד החינוך לגבש תוכנית סדורה להקמתו של מרכז זה ולהתקשר עם גוף ידע מקצועי, עדיף עמותה או ארגון חרדיים, לשם הקמתו והפעלתו.

3. הקמת איגוד ארגונים חינוכיים חרדיים מקצועיים

מומלץ לספק תמיכה ממשלתית, בשילוב תקציבים שיגויסו מקרנות ומתורמים מהמגזר העסקי ומהמגזר השלישי, לאיגוד שיאגד קשת רחבה ומגוונת של קהילות מקצועיות המסייעות לנוער שוליים, קהילות הורים, ארגונים ועמותות, מסגרות חינוך, יועצים ואנשי מקצוע. איגוד זה ישאף לגבש תפיסת עולם חינוכית מוסכמת וקוהרנטית ושפה מקצועית אחידה וברורה. הוא יסייע לצוות העל־משרדי בהקמת מינהלת נוער חרדי, בהנחה שתוקם ותופעל, לגבש מדיניות ולהגדיר יעדי הצלחה מדידים, לזהות ולכמת את אוכלוסיות היעד, להגדיר מטרות ותשומות נדרשות ולגבש כלים להפעלה מיטבית ואופרציה יישומית.

4. ייסוד מערכי הכשרה והשלמה למחנכים, למורים ולהורים חרדים

על משרד החינוך למסד מערכי הכשרה בלתי פורמליים לכל מוסד או גוף חינוכי שיהיה מעוניין בכך. לפיכך יש לשכלל ולשפר בהקדם האפשרי את הידע והפרקטיקה בכל תחומי הטיפול הרלוונטיים לנוער מתקשה: טיפול רגשי ובסיכולוגי, ליווי מקצועי ואבחונים מקצועיים. יש להגדיל את מספר אנשי המקצוע המוסמכים והאיכותיים מהציבור החרדי, שיוכלו לסייע באיתור מוקדם של קשיים לימודיים והתנהגותיים. כמו כן, יש למסד מערכי תמיכה הוריים למניעה ולצמצום של תופעות נשירה, ניתוק וסיכון. מתן כלים פדגוגיים, חברתיים ורגשיים להורים יכול לסייע לנערים רבים לשמור על מקומם ומעמדם בחיק המשפחה הקרובה ובקהילה הרחבה באופן ההולם את יכולותיהם וכישוריהם.

5. תמיכה קהילתית ולגיטימציה חברתית

חינוי שאנשי מקצוע חרדים מתוך הקהילה יפתחו אמון אצל נערים מתקשים ויציעו להם תמיכה רגשית-חברתית וחינוכית. הקהילה היא המסגרת הבסיסית ביותר שממנה מגיעים התלמידים ובה הם מתחנכים לדרך החיים החרדית, הייחודית לכל קהילה וקהילה. האפשרות לזכות בלגיטימציה חברתית רחבה (יחסית) והציפייה לשינוי בנושא זה כרוכות באפשרות ליצור אמון בין חברה ומנהיגיה של הקהילה לרבנים ולראשי מוסדות חדשניים. האישור החברתי-חינוכי והרוחני-דתי יוכל לצמוח מתוך הקהילה עצמה בתהליך ממושך, רגיש וזהיר. אפשר וצריך לתמוך בתהליך זה ברמת המיקרו, ולא ברמת המקרו, לרוב באמצעות הסכמות מצד מנהיגים רוחניים במרחב המקומי-שכונתי או האזורי. לשם כך יש לעודד שיח בין מחנכים ופעילים חברתיים, צעירים ומבוגרים, ממגוון קהילות – בהתאם למאפיינים ולצרכים ספציפיים של כל קהילה וחרדיות.

מכלול המלצות אלו יוכל להערכתי להגביר את ההסכמה הגלויה והסמויה לקיומן הייחודי של מסגרות חינוך חלופיות איכותיות לנערים חרדים המתקשים למצוא את דרכם בעולם הישיבות הקטנות ומעוניינים להרחיב את טווח היכולות והכישורים שלהם בתוך החברה החרדית ומחוץ לה.

כל ניסיון להציע לימודי חול לצד לימודי קודש תורניים בישיבות חרדיות נחשב מאז נוסדו ישיבות אלו לקריאת תיגר, סכנה של ממש לעצם ייעודן החברתי, הרוחני והדתי. הישיבות אינן רק מסגרת שתכליתה להקנות לתלמידיה את דרכי הלימוד התורניות ולהכיר להם את רזי הגמרא הסבוכים; הן גם כור היתוך תאולוגי וערכי-חברתי ראשון במעלה, המשמש לליטושה ולעיצובה של נפש הנער על פי דרכי החיים הרצויות והמקובלות בחברה החרדית. הדחייה הכמעט מוחלטת של לימודים תכליתיים שאינם לימודי קודש מסמלת באתוס החרדי את דחיית התרבות המודרנית התועלתנית והנהנתנית (פרידמן, 1991).

הריחוק של בחורי הישיבות מהמשפחה ומהקהילה יצר תלות גבוהה מאוד של הצעירים החרדים והוריהם בפרנסיו ועסקניו של עולם הישיבות: "הניתוק הגמור מעולם החול והלימוד ארוך השנים בישיבות, כמו גם ההתמקצעות של שוק העבודה המערבי, הביאה לכך שהעולם היחיד הפתוח לצעיר החרדי ברצונו לעזוב את עולם הישיבות הוא העולם התורני, על משרותיו המצומצמות" (מלאך, 2013: 30). אחד מתוצרי הלוואי של מודל חינוכי וחברתי זה היה הפיכת החברה החרדית לחברת לומדים וממילא לאחת החברות העניות ביותר בישראל (דהן, 1998; ברמן, 2000; אבנימלך ותמיר, 2002; בן-דוד, 2011; קסיר וצחור-שי, 2017). זה כעשור עושים הממשלה והמגזר השלישי מאמצים לשלב צעירים חרדים בשוק העבודה המתקדם ובלימודים מקצועיים וגבוהים. אבל על אף הצלחות נקודתיות זמניות בהעלאת שיעור התעסוקה בציבור החרדי ומספר הסטודנטים החרדים, נדמה שההשכלה האופיינית של רוב הגברים החרדים, הקשורה בקשר הדוק וברור לאופי הלימוד התורני בישיבה הקטנה ובתלמודי התורה, מגבילה מאוד גברים חרדים שמעוניינים להשתלב בכלכלה ובחברה של ישראל ולמצות את כישוריהם ושאיופיהם (רגב, 2016).

ואולם לאחרונה ניכרות תמורות ותנוודות דרמטיות בהיקפן ובאופיין של החלופות החינוכיות ה"רכות" המוצעות לנוער חרדי בגיל הישיבה הקטנה (כלומר בגיל בית הספר התיכון). מקצת המסגרות מקנות כישורים וידע לא-תורניים, לרוב כחלק אינטגרלי ממסלול הלימודים. אפשר להציע שני הסברים משלימים להתפתחות זו: ראשית, בעקבות התגוונותה המהירה והמסועפת של החברה החרדית נוצרו קהילות וקבוצות שמקיימות מבחינה ערכית ונורמטיבית אורח חיים חרדי, אך אינן רוצות או יכולות לקבל באופן כולל ומחייב את מודל הישיבה הקטנה, כלומר לימודי קודש בלבד כל שעות היום וציאות לנורמות ולקודים תרבותיים נוקשים

ומחייבים. שנית, מאז ומתמיד היה אידאל הלימוד התורני המושרש במרבית הקהילות החרדיות קשה עד מאוד להשגה, ולכן דרכו של הנער החרדי ללימודים חלקיים, לשוליות, לנשירה ולמצבי סיכון הייתה קצרה מאוד. אומנם מחנכים ורבנים חרדים היו מוכנים להשלים עם הרחקת נערים ממסגרות תורניות שאין הם מתאימים להן, אך רק בלית ברירה ורק אם ניסו להשתלב בהן ונכשלו. כלומר לנשירה החלקית או המלאה של נערים רבים משיבות קטנות הנוקטות קו חינוכי-חברתי קפדני וטוטלי יש סיבה אימננטית סמויה למחצה (טיקוצ'ינסקי, 2017). חשוב להביא בחשבון שמודל הישיבה הליטאי דומיננטי פחות באחדות מקהילות החסידים, ובציבור החרדי הספרדי הוא הוטמע רק באופן חלקי (בראון, 2017). התהליכים הנזכרים הביאו בשנים האחרונות, ובעיקר מ'2014 ואילך, לאחר הקמת המחוז החרדי במשרד החינוך, להיווצרות מסגרות חינוך חלופיות מגוונות לנערים חרדים מזרמים שונים ומקהילות שונות. מסגרות אלו מבטאות מנעד רחב של תפיסות עולם חינוכיות, יעדים ומטרות, נוקטות שיטות לימוד שונות ומזכות את תלמידיהן במגוון תעודות גמר. אף שמסגרות אלו מתקיימות לצד עולם לימוד תורה מסועף ורחב היקף, הן שנויות במחלוקת בקרב חלקים מהציבור החרדי ורבים מקרבו רואים בהן איום על מודל הישיבה החרדית.

מחקר מדיניות זה מתמקד בכלל מסגרות החינוך החלופיות לנערים חרדים בגיל בית הספר התיכון (14-17), המקביל לגיל הישיבה הקטנה – הן ישיבות חרדיות תיכוניות עיוניות, שלומדים בהן נערים חרדים בעלי יכולת גבוהה, הן מסגרות חרדיות לחינוך מקצועי-טכנולוגי או מסגרות אחרות שלומד בהן נוער שוליים או נוער בסיכון ומיועדות לנוער חרדי נושר. כיוון שמדובר בשתי אוכלוסיות שונות בתכלית הן יידונו בנפרד. הפרק השני יתמקד בישיבות התיכוניות העיוניות, והפרק השלישי יתמקד במסגרות לנוער חרדי בסיכון או בנוער חרדי נושר ובכללן מסגרות החינוך הטכנולוגי-מקצועי. העיסוק בשתי אוכלוסיות שונות כל כך מזמן אתגר מחקרי ותכנוני מורכב למדי, שכן הן נבדלות מאוד זו מזו במאפייניהן ולכן גם המסגרות הנחוצות להן שונות בתכלית.

המחקר מבקש לאתר ולאפיין את המגמות בכלל המסגרות החלופיות למודל הלימודים התורני, לסרטט את ההצלחות וההישגים במסגרות אלו ולעמוד על האתגרים והחסמים העומדים לפני הגורמים הממשלתיים והאזרחיים-חברתיים המעוניינים לחזקן ולשפרן. המסגרות נועדו לנוער חרדי שהוריו ומחנכיו מבקשים לספק לו מקום יציב ובטוח בקהילה החרדית, אך עם זאת לאפשר לו לרכוש

מיומנויות וכלים שיסייעו לו להשתלב בחיים האזרחיים בכלל ובשוק העבודה בפרט. המחקר מתחקה בקצרה אחר הגורמים לניתוק, נשירה וסיכון בקרב בנים חרדים ועל מאפייני אוכלוסיות הנושרים והלומדים במסגרות החלופיות.

במחקר תיבחן גם השאלה אם המסגרות החלופיות לנוער החרדי הן מסגרות נאותות, המבטיחות לתלמיד את מלוא הזכויות לחינוך שהוא זכאי להן על פי חקיקת הכנסת.¹ כבר עתה אפשר לומר שספק רב אם המדינה – שאיננה מפקחת די הצורך על מערכת החינוך החרדית – אכן מאפשרת את מימושן של זכויות אלו ברמת הפרט (ובני משפחתו) וברמת הצרכים והיעדים של המדינה והחברה, אף שבג"ץ קבע שאי־מימושה של הזכות לחינוך יוצרת אצל הנער "תחושת קיפוח ונחיתות [...] ופוגעת בתחושת עצמיותו, בביטחונו העצמי ובהערכת ערך עצמו".² עוד קבע בג"ץ שאפליה בחינוך "עלולה ללוות את דרך התפתחותו כאדם, ולהטמיע בתהליך התבגרותו חוויה של דחייה וניכור חברתי".³ ואכן, תלמידים שנשרו או סולקו מעולם הישיבות הקטנות תיאררו את תחושותיהם לנוכח יחסה של הקהילה החרדית, שלא תמיד השכילה להכיל את הקושי שלהם לעמוד בקריטריונים הקפדניים של המערכת התורנית הרגילה. חשוב לזכור גם שמדיניות החינוך של מדינת ישראל מחייבת את הציבור לממן ולסבסד מסגרות חינוך מגזריות ומתבדלות ציבוריות־למחצה, שמדירות את מי שלא נמצאו מתאימים להן מבחינה רוחנית, חברתית ופדגוגית – בלי שהיא מספקת להם חלופות נאותות בחינוך העליסודי. לכן המחקר ניסה לבחון באיזו מידה מתממשת הזכות לחינוך באותן אוכלוסיות חרדיות שאינן מוצאות את מקומן, מטעמים שונים, בישיבות הקטנות.⁴

1 שלא כמו זכויות אחרות, הזכות לחינוך נחשבת לזכות מדינתית ולא רק לזכות אישית. באמצעות מערכת החינוך המדינה יכולה להנחיל ערכים ונורמות שיש בהם תועלת לקברניטיה. עם זאת, המדינה מחויבת לשמור על קיומן של מסגרות החינוך הפרטיות, גם אם אינה מחויבת לתקצב אותן (פרי־חזן, 2013: 14).

2 בג"ץ 7426/08 טבקה משפט צדק לעולי אתיופיה נ' שרת החינוך, פס' 19 לפסק דינה של השופטת פרוקציה (בתוך: פרי־חזן, 2013: 254).

3 ש.ם.

4 בהקשר זה ראוי לציין שבשנת 2008 נחקק בכנסת בחטף, ביוזמת חברי כנסת חרדים, חוק מוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים, התשס"ח-2008, המבטיח למוסדות אלו אוטונומיה חינוכית מרבית ופותר אותם לחלוטין מלימודי יסוד (לימודי ליבה). כלומר,

מחקר זה מבקש להציג זוויות שונות של התופעה הנידונה, לסרטט אסטרטגיות לטיפול בה ולתת המלצות יישומיות מפורטות שיישעו באיגום המשאבים ובהסדרת שיתוף הפעולה בין הגורמים הממונים על קידומן של מסגרות החינוך החלופיות. שיפורן וייעולן של מסגרות אלו הוא משימה מורכבת וסבוכה שמחייבת שיתוף פעולה בין המגזר הציבורי, המגזר הפרטי והמגזר השלישי. כדי למצוא פתרונות בני־קיימה נדרשים גם הידברות, התחשבות ורגישות הן מצד הציבור החרדי הן מצד אנשי חינוך ומקבלי החלטות ברמה מקומית וארצית. כיוון ששיתוף פעולה בין־מגזרי כזה יאפשר למצות את מיטב הידע והמשאבים לטובת הנוער הזה, אצביע בהמשך דבריי על חשיבות גיבושה של מסגרת ממשלתית־אזרחית ייעודית מתכללת ומתואמת. חשוב לומר שהסוגיה הנחקרת כאן אינה אלא היבט אחד של התמורות החברתיות והכלכליות המתחוללות בעשורים האחרונים בציבור החרדי לגווניו, והיא אינה מנותקת מתהליכי שינוי ושימור מקרו־חברתיים אחרים בחברה זו, המתועדים ונחקרים רבות בספרות המקצועית שעימה המחקר מתכתב.

כאמור, המחקר מתמקד גם באתגרים החינוכיים והחברתיים הנובעים מהיעדר מדיניות ממשלתית ברורה וקוהרנטית בעניין הישיבות התיכוניות החרדיות – מסגרת חינוך שנועדה לתת מענה לאוכלוסיות חרדיות חזקות שמבקשות לשפר את סיכוייהן בשוק העבודה. יודגש שנית כי אוכלוסיות אלו שונות במאפייניהן מאוכלוסיית נוער השוליים החרדי, ולכן גם הקשיים העומדים לפניהן אחרים: עלות מסגרות החינוך העיוניות גבוהה במיוחד וההורים נושאים בחלק ניכר מנטל התשלומים; היעדר לגיטימציה חברתית עקב התנגדות מנהיגי הקהילות החרדיות וחלקים מהציבור החרדי עצמו; שוליות גאוגרפית־מרחבית של המוסדות; ועוד. המחקר מבקש להציע אסטרטגיה ממשלתית שתביא לייעול ניהול מערכות חינוך אלו ולהגברת האפקטיביות שלהן. להערכתי השיפור המבוקש הוא ברי־השגה, ובלבד שמקבלי ההחלטות והמתכננים בתחום יכירו את הערכים והנורמות המקובלים בציבור החרדי, יבינו אותם ויתחשבו בהם; ובפרט חשוב שיבינו את החשש משינוי מהותי ודרסטי במערכת החינוך החרדית בכלל ובעולם הישיבות בפרט. לצד זאת יש לצפות ממחנכים ורבנים חרדים שיהיו

המדינה תחירה ללמד בישיבות הקטנות לימודי קודש בלבד וקועקעו הניסיונות להטמעה מודעה ומוגבלת של לימודי חול, הנדרשים לרכישת מיומנויות וכישורי יסוד.

רגישים לצורכי הנוער החרדי וינהגו בו גמישות. מקצת הנוער הזה חווה בשלבי התבגרותו משברים אישיים ומשברי זהות מורכבים הנובעים מן השונות, או אף הזרות, של מסגרות תכנוניות אלו. ההבנה והגמישות צריכים להישען על תחושה של אחריות ציבורית וחינוכית לרווחתם של צעירים אלו, שאינם עוד חלק זניח מכלל הנוער החרדי בישראל.

מטרות המחקר

מחקר מדיניות זה הוא ניסיון חלוצי, שיטתי ומקיף לבחון את המדיניות הנהוגה היום בעניין מסגרות החינוך החלופיות לחרדים לטובת ביסוסן ושיפורן בעתיד. ואלו מטרות המחקר:

- (1) מיפוי עדכני, מקיף ושיטתי של כלל מסגרות החינוך החלופיות לבנים חרדים בגיל הישיבה הקטנה (14-17).
- (2) זיהוי ואיתור הגורמים הפעילים במסגרות החינוך החלופיות, המאפיינים שלהן והגורמים להתפתחותן בהתאם לרקע הסוציו-דמוגרפי של האוכלוסיות החרדיות והמטרות של המוסדות.
- (3) המלצות למדיניות ממשלתית רצויה לטיפול מקיף בסוגיה זו.

שאלות המחקר

כדי לממש את המטרות הנזכרות המחקר מבקש לענות על כמה שאלות מרכזיות:

- (1) אילו מסגרות חינוך חלופיות לבנים חרדים קיימות היום?
- (2) מהם מאפייני מסגרות החינוך החלופיות לבנים חרדים? האם לכולן מאפיינים דומים?
- (3) כיצד ומדוע התפתחו מסגרות חינוך אלו ולאילו אוכלוסיות חרדיות הן יועדו?
- (4) אילו גורמים ממשלתיים, חברתיים ופוליטיים מילאו תפקיד מרכזי בהתפתחותן של מסגרות החינוך החלופיות?
- (5) אילו אתגרים עכשוויים מציבות מסגרות החינוך החלופיות לציבור החרדי? מהם החסמים המונעים את המשך התפתחותן של מסגרות אלו ואת הרחבתן לקהלי יעד נוספים?

(6) איזו התערבות נדרשת – הן ברמת השלטון המרכזי הן ברמת השלטון המקומי – כדי לשפר את המדיניות הציבורית הנוגעת לחיזוק מסגרות החינוך החלופיות לציבור החרדי?

שאלות אלו נוגעות לשני רבדים. צירופם יחד מספק פרספקטיבה רחבה להבנת התופעה שבגינה התרחבו מסגרות החינוך לנערים חרדים. הרובד הראשון הוא רובד היסטורי-חברתי והוא קשור לסיבות ולנסיבות הנשירה ממסגרות חינוך חרדיות בגיל הישיבה הקטנה. המחקר מתאר בקצרה את התפתחותן ההיסטורית והחברתית של הישיבות הקטנות ואת דרכי הלימוד בהן, המציבות אתגר דתי, אינטלקטואלי וחברתי ללומדים בהן. הרובד השני נוגע להיבטים מבניים-ארגוניים וחברתיים, ובפרט למערכי התמיכה הממשלתיים והאזרחיים במסגרות החלופיות. היבטים אלו קשורים בין היתר לשינויים החברתיים והכלכליים שחלו בשני העשורים האחרונים בחברה החרדית והביאו חלקים ממנה לבחור לרכוש מקצוע וללמוד לתארים אקדמיים כדי להשתלב בשוק העבודה. המחקר מספק מבט פנימי וחיצוני כאחד בעזרת מיקוד הדיון בהיבטים סוציולוגיים-חינוכיים ופסיכולוגיים והתבססות על תאוריות ומתודולוגיות מתחום הידע של מדיניות ציבורית, המנתחות כשלים של הממשלה וכשלים של השוק בניית מדיניות רצויה לאוכלוסיות שונות (Weimer and Vining, 2005).

שיטת המחקר

מחקר זה מבוסס על מחקר איכותני פרשני ועל מידע כמותני משני. הוא נשען על דוחות קיימים, על מידע מינהלי ממשרד החינוך וממשרד הרווחה ועל ספרות מחקר שעוסקת במצבים של נשירה וסיכון בחברה החרדית. בשנים האחרונות פורסמו כמה מחקרים ודוחות כמותיים עדכניים שמסייעים לאמוד את היקפה ההולך וגדל של תופעת הנשירה ומצבי הסיכון בקרב נוער חרדי (גונן, כהן, טבילה והיון, 2018; וייסבלאי, 2019). מחקרים אלו ואחרים שימשו אותי בניסיון להקיף את כלל סוגי ההתפתחות של מסגרות החינוך החלופיות לנוער חרדי מתקשה ונושר. עם זאת, הנדבך המתודולוגי העיקרי של מחקר זה הוא פרדיגמה איכותנית-קונסטרוקטיבית ופרשנית-פנומנולוגית להבנה הוליסטית, שלמה ומלאה של תופעות, עמדות ומצבים במציאות קיימת (שקדי, 2003; Lincoln; Stake, 1995; and Guba, 2000). שיטה זו נמצאה המתאימה ביותר להבנת מכלול התופעות

המורכבות והסותרות הקשורות לעולמם של נערים בשולי החברה החרדית, הלומדים במסגרות חלופיות מגוונות. היא תומכת בניסיון להכיר, להבין ולייצג את העולם החברתי-קהילתי שממנו צמחו מסגרות החינוך החלופיות בהקשרן ה"טבעי" (Glaser and Strauss, 1967; Wilson and Hutchinson, 1991).

במחקר זהו תמות משותפות על ידי קידוד מושגים ומונחים העולים מן הטקסטים הרבים, וגובשו לכלל ממצאים ומסקנות חדשניות (שקדי, 2003). כלי המחקר העיקריים היו ראיונות עומק אישיים על בסיס שאלון מובנה למחצה. בראיונות העומק נבחנו כמה פרמטרים: (א) מאפייני התלמידים בכל מסגרת חינוך; (ב) מספר התלמידים במסגרות הנדונות והמגמות הנוגעות למספרם בשנים שבהן נערכו הראיונות; (ג) הסיבות האפשריות לנשירה של הנוער החרדי ולמצבי הסיכון שהוא נתון בהם והקשר בין אלו ובין הגידול במספר המסגרות החלופיות ובסוגיהן; (ד) מאפייני האוכלוסיות הלומדות במסגרות החינוך החלופיות לנוער חרדי; (ה) האתגרים והחסמים – הן ברמת המוסד החינוכי הן ברמת המקור; (ו) הפתרונות האפשריים.⁵ בסך הכול בוצעו 38 ראיונות עומק.⁶ לעיתים נערכו ראיונות חוזרים במטרה לבחון את הממצאים והמסקנות של המחקר, בעיקר מול מקבלי החלטות ומנהלים רלוונטיים במשרד החינוך.

מבנה המסמך

פתח הדבר מספק מבט כללי ותמציתי על מערכת החינוך החרדית בישראל ועל ההתפתחות ההיסטורית והחברתית של הישיבות הקטנות בישראל. הפרק

5 השאלות הוחאמו לתפקידי המרואיינים. כלומר השאלות שנשאלו בעלי תפקידים ומנהלים במשרדי הממשלה השונים וברשויות מקומיות היו שונות מן השאלות שנשאלו מנהלי מוסדות חינוך וראשי ישיבות.

6 ראיינו 18 מנהלים של מסגרות חלופיות לפי הפירוט הבא: 4 ראשי ישיבות חיכוניות, 6 מנהלי בתי ספר מקצועיים-טכנולוגיים, 5 ראשי ישיבות לנוער בסיכון ו-3 ראשי ישיבות מכילות. כמו כן נעשו 10 ראיונות עם פעילים חברתיים ומנהלי עמותות וארגוני סיוע לנוער חרדי, 6 ראיונות עם מקבלי החלטות ומנהלים בדרגים שונים במשרד החינוך ובמשרד הרווחה ו-4 ראיונות עם מנהלים של אגפי נוער ורכזי נוער ברשויות מקומיות. מרבית המרואיינים הם חרדים ממגוון הזרמים והתחא-אוכלוסיות המרכיבות ציבור זה.

הראשון מגדיר את כלל המסגרות החלופיות הנבחנות במחקר, מבחין ביניהן ומתאר את הסיבות להתפתחות מסגרות חלופיות חרדיות. **הפרק השני** מתמקד בישיבות חרדיות תיכוניות ובאתגרים העומדים לפני אנשי החינוך בהן. בסוף הפרק יש מערך מפורט של המלצות לקידומן ולחיזוקן של ישיבות תיכוניות חרדיות. **הפרק השלישי** מתמקד במסגרות לנוער חרדי בסיכון או לנוער חרדי נושר. הוא עוסק בתופעות של נשירה, שוליות וסיכון בקרב נוער חרדי מנותק ובמסגרות המוצעות לו. גם פרק זה כולל המלצות לשיפורן ולחיזוקן של המסגרות החלופיות.

מחקר זה הפגיש אותי עם אנשי חינוך ואקטיביסטים חרדים מעולים שמסורים לקהילתם, לאמונתם ולאורח חייהם. לעיתים קרובות יש התנגשות מסוימת בין עולם הערכים שלהם ובין הצרכים של הנוער החרדי, אך הם אינם מוותרים בשל התנגשות זו על שום נער. התמזל מזלי להסתייע בהם וללמוד מהם על העולם המורכב והסבוך של צעירים חרדים המבקשים לשמור על שייכותם וזהותם החרדיות. תודתי נתונה להם על הפתיחות ועל הכנות. הפגישה עימם לא הייתה מתקיימת ללא עזרתו המסורה של אלי אדלר, איש אמת ומגשר בין־תרבותי, שהפגיש אותי עם עולם מסגרות החינוך החרדיות הייחודיות לנוער שוליים. אני מודה לאלי מקרב לב. תודה מיוחדת גם ליונתן עוזרי, המפקח על החינוך הטכנולוגי לבנים במחוז החרדי של משרד החינוך, שנרתם לסייע למחקר בעצות טובות, בנתונים מדויקים ובהסברים מקיפים.

תודתי נתונה לכל צוות המכון הישראלי לדמוקרטיה, ובעיקר לד"ר גלעד מלאך, ראש התוכנית לחרדים בישראל, שליווה את המחקר בכל שלביו. תרומתו למחקר לא תסולא בפז. אני מבקש להודות גם לד"ר דנה בלאנדר, על עבודת העריכה המסורה והמדויקת, ולד"ר שוקי פרידמן, מנהל המרכז ללאום, דת ומדינה, על הערותיו והשגותיו מאירות העיניים בעת כתיבת המחקר. תודה אחרונה לצוות ההוצאה לאור ולעורכת הטקסט שתרמו לליטוש איכותי ומקצועי של חומר הגלם שהונח לפנייהם.

מבט קצר על מערכת החינוך החרדית בישראל והתמורות בה

הציבור החרדי בישראל: מאפיינים כלליים

בשנת 2019 נמנו עם המגזר החרדי בישראל יותר ממיליון איש.⁷ מדובר באומדן כללי בלבד, שכן גבולותיה החברתיים והדמוגרפיים של אוכלוסייה זו אינם חד־משמעיים. בשל שיעור הריבוי הטבעי הגבוה של האוכלוסייה החרדית, העומד על 4.2% בשנה, נמשך הגידול בחלקו היחסי של אוכלוסייה זו בכלל הציבור בישראל; בשנת 2030 הוא צפוי לעמוד על 16% מכלל האוכלוסייה בישראל ובשנת 2045 על 22% (בן משה, 2012; מלאך וכהנר, 2018). כבר היום (2019) שיעור התלמידים החרדים בכלל התלמידים במערכת החינוך העברית בישראל הוא 24.5%. מאפייני ההשכלה של המגזר החרדי שונים בתכלית מאלו של הציבור היהודי הלא־חרדי: רק ל־2.4% מהגברים החרדים יש תואר אקדמי, לעומת 28.3% מהגברים היהודים הלא־חרדים (רגב, 2016). שיעור הנשירה בקרב החרדים הלומדים באקדמיה גבוה מאוד בגלל סוג ההשכלה שלהם בגיל בית הספר התיכון. אף שגברים חרדים לומדים שנים רבות, השכלתם התורנית איננה תורמת בדרך כלל לא להשתלבותם בעבודה ולא לפרנסתם. מאפיינים ייחודיים אלו קשורים קשר הדוק למקורות החברה החרדית בישראל, לתהליכי התפתחותה ולהתמסדותה.

כדי להגן על עצמה מפני המודרנה ותהליכי החילון ולשמר את עצמה כפי שהיא נטתה החברה החרדית להסתגר ולהתבדל מחברת הרוב הלא־חרדית בישראל ובתפוצות. חומות ההתבדלות וההסתגרות הכרחיות כדי לשמר חברה זו. על אף

7 לפי "שנתון החברה החרדית 2019" מספר החרדים בישראל הוא 1,125,000 נפש, בהשוואה ל־750 אלף חרדים ב־2009 (כהנר ומלאך, 2019: 11).

ההסכמה הרחבה בסוגיה זו יש להתבדלות גוני ביניים – מהחוגים הרדיקליים, שהינכור שלהם מהמדינה וממוסדותיה חריף ביותר, עד החוגים המתונים, שהתבדלותם מתבטאת בעיקר במישור התרבותי של עולם הישיבות. החברה החרדית מקפידה להיות "תרבות מובלעת" ולהיבדל הן מן העולם המערבי הן מן החברה היהודית הלא-חרדית. הגדרה סוציולוגית זו, שפיתח עמנואל סיון כדי לתאר חברות פונדמנטליסטיות בעידן המודרני, שופכת אור על ההתמודדות של חברות עם המודרנה ועל קביעת הגבולות בקרב קהילות דתיות (סיון, 2004). למשל, כדי לייחד את עצמם מן החברה הכללית מייחסת לעצמה החברה החרדית "מידות טובות" ומציגה לעיתים את החברה החילונית כחברה מושחתת ומנוונת. מקום מרכזי שבו מתבדלת החברה החרדית הוא מערכת החינוך שלה.

מערכת החינוך החרדית נפרדת לחלוטין ממערכות חינוך אחרות בישראל. הפרדה זו מתבטאת הן בשיטות הלימוד ובתוכני הלימוד הן בשיטת הפיקוח והתקצוב הייחודית לה. הפרדה נוספת במערכת זו היא ההפרדה המגדרית המוחלטת בין בנים לבנות כבר בגיל הרך (אלאור, 1992; לופו, 2007; Finkelman, 2011). מסגרת הלימודים לבנים בני 16-17 ויותר נקראת ישיבה גדולה והבחור לומד בה עד חתונתו (שפיגל, 2011; פרייחזן, 2013). הלימודים בישיבה מנתקים את הבחור הצעיר מכל "הבלי העולם הזה" על ידי הרחקתו ממשפחתו, מקהילתו וממקום מגוריו לצורך התמסרות מוחלטת לעולם התורה (שטדלר, 2003; אטקס, 2006; וקסמן, 2007). על כן למרות התמורות הרבות במגזר החרדי בשנים האחרונות – בהן כניסת נשים חרדיות רבות יותר לשוק העבודה הכללי וללימודים אקדמיים, עלייה ברמת החיים ובתרבות הצריכה – נשאר האידיאל החברתי של תלמידי חכמים אברכים לומדי תורה איתן ומבוסס. אידיאל זה מושתת על מערכת ערכים ונורמות שמקנה מערכת החינוך החרדית.

מערכת החינוך החרדית בישראל היא מערכת כאוטית מרובת רבדים וממדים. הסיבה: היא מתנהלת במידה רבה כמערכת אוטונומית והפיקוח של המדינה עליה רופף יחסית. גם העובדה שהיא מבוססת על הפרדה מגדרית מהגיל הרך ועד הבגרות מקשה על הניסיון לאפיין אותה באופן קוהרנטי. מערכת החינוך החרדית כוללת מוסדות בעלי מעמד משפטי שונה: (א) **מוסדות חינוך ממלכתיים** – מוסדות בבעלות המדינה או הרשויות המקומיות הזכאים לתקצוב מלא ממשד החינוך. מוסדות החינוך הממלכתיים הם חלק קטן מאוד ממערכת החינוך החרדית; (ב) **מוסדות חינוך מוכש"רים** (מוכר שאינו רשמי) – מוסדות

בבעלות פרטית, לרוב בבעלות עמותה או חברה, שמשרד החינוך מכיר בהם ומפקח עליהם. מוסדות אלו זכאים ל-75% מהתקציב שמקבלים מוסדות רשמיים והם מחויבים ללמד 75% מלימודי הליבה. רוב הגנים ובתי הספר לבנות ומקצת תלמודי התורה לבנים שייכים לקבוצה זו. יודגש כי עובדי החינוך במסגרות אלו הם עובדי העמותות ולא עובדים של משרד החינוך. שתי רשתות חינוך גדולות משתייכות לקבוצה זו – רשת החינוך העצמאי, המזוהה עם אגודת ישראל, שלומדים בה כ-23% מהתלמידים החרדים, ורשת בני יוסף (מעיין החינוך התורני), המזוהה עם ש"ס, שלומדים בה כ-11% מכלל התלמידים החרדים (בארט, שפיגל ומלאך, 2020). כמעט כל בתי הספר היסודיים לבנות ומקצת בתי הספר היסודיים לבנים נמצאים בבעלות שתי רשתות אלו. הן זכאיות ל-100% מימון ומחויבות ללמד 100% ליבה; (ג) **מוסדות פטור** – מוסדות בבעלות פרטית, שאינם בפיקוח משרד החינוך אך עומדים בחוק חינוך חובה. במוסדות אלו לומדים כ-12% מכלל התלמידים החרדים. הם זכאים רק ל-55% מן התקציב ובהתאם לכך נקבע גם היקף לימודי הליבה שלהם. כמעט כל מוסדות הפטור הם תלמודי תורה (המכונים לעיתים "חיידר"). מכאן שהבנים בגיל בית הספר היסודי לומדים פחות לימודי ליבה בשל התפיסה החרדית המקובלת המחייבת את הבנים להקדיש את עצמם ואת מרבית זמנם ללימודי קודש, ולהמעיט בלימודי חול; (ד) **מוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים** – ישיבות קטנות המיועדות לתלמידים בגיל בית הספר התיכון ולומדים בהן רק לימודי קודש. רוב הנערים החרדים בגיל זה לומדים בישיבות קטנות. הם זכאים ל-60% מהתקציב, אך אינם מחויבים כלל בלימודי ליבה. משרד החינוך מפקח עליהן בעיקר בנושאים ארגוניים (צ'רנוביצקי ופלדמן, 2018). יודגש כי תקציבו של כל מוסד חינוכי נקבע על פי מספר התלמידים בו. לכן יש מוסדות שרשומים בהם לא מעט תלמידים שאינם לומדים בהם בפועל. מצב זה מוביל לתופעות של נשירה "סמויה", מושג שיתואר ויוסבר בהרחבה בהמשך הדברים.

על פי נתוני משרד החינוך למדו במערכת החינוך החרדית (מגיל הגן ומעלה) בשנת הלימודים תשע"ט (2018/19) 452,940 תלמידים, שהיו כ-24.5% מכלל התלמידים במערכת החינוך העברית בישראל. בשנים 2000-2015 גדלה מערכת החינוך החרדית בשיעור של 89% – גבוה במידה ניכרת מקצב הגידול במערכת החינוך הממלכתית (12%) והממלכתית-דתית (27%) (בארט, שפיגל ומלאך, 2020). בחינוך החרדי העלייסודי לבנים למדו בשנת הלימודים תשע"ט כ-44,600

בנים. מהם כ־37,300 תלמידים (83.4%) בגילים 14–17 במסגרת ישיבות קטנות, שמוגדרות בחוק "מוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים" ולכן אינם מחויבים בלימודי חול. מספר הבנות בחינוך העל־יסודי עמד על כ־44,600 תלמידות, שלמדו ב־167 מוסדות ו־1,306 כיתות. היקף הנשירה מן הלימודים בבית הספר התיכון בקרב בנות חרדיות מצומצם יותר בהשוואה להיקף הנשירה בקרב הבנים, אך גבוה כמעט פי שניים מהיקף הנשירה בקרב בנות במוסדות הממלכתיים והממלכתיים־דתיים (שם). הנערות הנושרות שייכות לרוב למשפחות רווחה או למשפחות ממעמד פנים־חברתי חרדי נמוך. הפיקוח החברתי על הבנות הנושרות מתמקד בסוגיית צניעותן ומביא לידי הדרה של הבנות ולפליטתן מן החברה החרדית (קלי, 2011). על אף האתגרים הרבים הקשורים לנשירה של בנות חרדיות ממסגרות חינוך, והמסגרות החלופיות לבנות אלו, אין מסמך זה עוסק בתופעה זו אלא מתמקד באוכלוסיית הבנים, שבה תופעת הנשירה רחבה ומורכבת יותר ולכן דורשת מענה מחקרי ממוקד.

מערכת החינוך החרדית מושתתת על הקפדה דתית וחברתית מחמירה ועל היבדלות מכוונת מהמדינה ומוסדותיה. היא מתאפיינת במסגרות חינוך קהילתיות ואתניות (עדתיות) מובחנות ונבדלות לפי זרמים חרדיים ותת־קהילות (בארט, שפיגל ומלאך, 2020). לרוב מוסדות החינוך החרדיים ניתן מעמד משפטי ייחודי ונפרד. אחד המאפיינים הבולטים של החינוך החרדי הוא ההקפדה על הפרדה מגדרית נוקשה בכל הגילים. הפרדה זו מחייבת גם את סגל ההוראה והיא יוצרת, בכוונת מכוון, מחיצה כמעט בלתי עבירה בין המינים. גם החלוקה הגילית במערכת החינוך החרדית שונה מזו הנהוגה במערכות חינוך אחרות בישראל: בגני הילדים לומדים בגילים 3–4 בלבד; בגילים 5–13 לומדים הבנים ב"חיידר" או בתלמוד תורה, בעיקר במסגרת רשת החינוך העצמאית ורשת בני יוסף.⁸

8 הבנות לומדות עד גיל 14 בבתי ספר יסודיים ולאחר מכן בסמינרים – מסגרת שש שנחית שכוללת לימודים על־חיוכניים בכיתות י"ג–י"ד, שבהן הן מוכשרות בדרך כלל בתחומי ההוראה והחינוך.

התפתחות הישיבה הקטנה בחברה החרדית: מבוא היסטורי-חברתי

בנים בגילים 13–17 לומדים בישיבה קטנה. מגיל 17 עד הנישואים הם לומדים בישיבה גבוהה (שפיגל, 2011; פרייחזן, 2013). הישיבה היא מעין מובלעת בתוך מובלעת, מסגרת אקסקלוסיבית במעגל המבודד ממילא של הצעיר החרדי. הישיבה ופרנסיה מנתקים ומבודדים את העלם הצעיר מכל "הבלי העולם הזה" על ידי הרחקתו ממשפחתו, מקהילתו וממקום מגוריו לצורך התמסרות מוחלטת לעולם התורה (שטלדר, 2003; אטקס, 2006; וקסמן, 2007). במסגרת חינוכית זו, המתקיימת בגיל הנעורים רווי הסערות, מתעצבים ומתהדקים תפיסות העולם, האתוסים, הערכים, הנורמות וקוד לבוש המחייב – כל מה שמגדיר את אורח החיים החרדי בישראל. חובת לימוד התורה מכתובה את סדר העדיפויות הייחודי הנדרש מן הבנים החרדים ודוחקת לגמרי כל עולם תוכן לימודי וחינוכי לא־תורני. לאמיתו של דבר, בישיבה הקטנה נעלמים כליל לימודי החול (זיכרמן, 2014). כל תזוזה קלה מנורמה חינוכית זו נחשבת חריגה או סטייה חברתית שאינה רצויה בחברה זו.

כפי שנראה, לנורמה זו שורשים היסטוריים וחברתיים עמוקים שמקורם בתהליכים חברתיים ודתיים שהתרחשו בראשית המאה ה־19 במזרח ובמרכזה של אירופה. משם הגיעו ליישוב בארץ ישראל, ואחר כך גם למדינת ישראל, והשתרשו בה. כלומר לא מדובר בתופעה עכשווית בעיקרה, אלא בחוליה ברצף היסטורי מושרש היטב הנשען על אתוסים תרבותיים מארגנים של החברה החרדית בכלל והזרם הליטאי בפרט.

לדברי ההיסטוריון שלמה טיקוצ'ינסקי, לישיבה הליטאית – אבן שואבת ומודל לחיקוי בקהילות הספרדיות והחסידיות גם יחד – חמישה מאפיינים עיקריים: (א) היא אוטונומית מבחינה כלכלית וקהילתית והיא מנותקת מלוקליות קהילתית מובחנת ופרטיקולרית; (ב) תלמידיה נחשבים בעיני הקהילה הדתית והממסד הדתי לאלטה למדנית, צעירה, תוססת וחדשנית; (ג) היא מעמידה את לימודי הגמרא במוקד הלימוד התורני העיוני ורואה בהם תכלית לעצמה,

כלומר תכלית הלימודים אינה להשיג תעודה פורמלית כלשהי או יעד גשמי אחר; (ד) יש בה סינון סלקטיבי – מתקבלים אליה רק הטובים ביותר על סמך קריטריונים של מצוינות למדנית; (ה) היא דורשת מתלמידיה להקפיד על תכונות אופי נעלות כגון שקדנות, מצוינות, אחריות ומשמעת עצמית (טיקוצ'ינסקי, 2017). הישיבה, שהייתה אמורה להיות מקור לזהות פרטיקולרית מוגבלת, אליטיסטית ומצמצמת, נעשתה ברבות השנים מקור לזהות כלל־חרדית מחייבת. בכלל המאפיינים האלה טמון סוד הצלחתן של הישיבות בישראל, אך הם גם הסיבה לשיעור הנשירה הסמויה והגלויה מהן. בטרם נבחן סוגיה זו בקפידה ראוי לייחד תשומת לב להתפתחות ההיסטורית והחברתית של מודל הישיבה הליטאי ולתאר כיצד הפך מודל זה לדגם חינוכי מחייב והכרחי למי שמבקש להימנות עם הציבור החרדי (שטמפפר, 2005; Friedman, 1993).

הישיבה החרדית התגבשה והתעצבה בליטא בתחילת המאה ה־19. רבי חיים מוולח'ין ייסד את ישיבת עץ חיים, שאחת ממטרותיה העיקריות הייתה למנוע נטישה של עולם המסורת והדת במזרח אירופה. ישיבה זו קמה על רקע התערעורת החיים המסורתיים בהשפעת תנועת ההשכלה באירופה. החשש מנטישת המסורת והדת ומהתערעורת החיים המסורתיים מקנן עד היום, במידה מסוימת, גם היום. חוויה מטלטלת זו היא יסוד מוסד בחברה החרדית, ועל כן מקומה ותפקידה של הישיבה נשאר מרכזיים ביותר בכל הקהילות החרדיות בישראל.

מוסד הישיבה איננו רק בית אינטלקטואלי לדיון למדני פלפלני בסוגיות נבחרות בגמרא אלא גם מסגרת מובחנת ונפרדת, אקסטרטוריה שמגינה על יושביה מפני תהליכים לא רצויים של חילון ומודרנה. עם זאת, הישיבה הליטאית יועדה במקורה למתי מעט, ובראש ובראשונה לצעירים בעלי כושר לימוד גבוה וייחודי (עילויים), ולא לכלל הבחורים בקהילות ישראל. ואולם בשנים שבהן התעצב עולם הישיבות הליטאי בארץ ישראל החלה להתפתח ולהתגבש סביב אישיותו של הרב אברהם ישעיהו קרליץ (החזון אי"ש) דוקטרינת התלמיד החכם – בן תורה שאינו נמדד רק על פי כישוריו האינטלקטואליים, אלא על פי התמסרותו המוחלטת ללימוד תורה מתוך שאיפה להתחזקות והתעצמות ולהגשמת שלמות אישית ודתית. זו הייתה קריאה לעיצובה של עלילת למדנית מובהקת שתפרוש מעולם התכלית, כלומר מכלכלה ומתעסוקה, גם לאחר הנישואים. כלומר ההנהגה הרוחנית החרדית של שנות הארבעים והחמישים סברה שראוי

שלימודי קודש במסגרת כולל אברכים יהיו המשך ישיר של לימודי הבחורים הרווקים בישיבה.

בראשית שנות החמישים מעטים בלבד העלו על דעתם את האפשרות שנער יליד ישראל יפנה את כל זמנו ואונו ללימוד בישיבה וימצא בה סיפוק רוחני וייעוד חברתי. הסוציולוג מנחם פרידמן טען כי בשנים שלאחר מלחמת העצמאות התעורר צורך בחלופה מאתגרת "חלוצית" והרואית למעשה החלוצי הציוני כדי לאפשר לחברה החרדית בישראל להתקיים במסגרת מודרנית ומהפכנית. ולכן הציעו החרדים בישראל חלופה אידאלית ומאתגרת למודרניות החילונית והציונית: "התמסרות כליכולית לתורה במסגרת קהילת המנזר – הישיבה הקדושה" (פרידמן, 1991: 72). כך קרה שאל מול המודרנה המתירנית והחומרנית שניצניה הופיעו כבר בשנים אלו הוצגה תרבות נגד חרדית בדמות ישיבה שדוחה מכול וכול את התכלית החומרית בחיי היום־יום; מעין מרד של הדור הצעיר בדור ההורים, שביקש לסייע לילדיו למצוא נתיב חומרי וכלכלי יציב ומפרנס. כדי להילחם בהידלדלותו של עולם הישיבות בקהילות המסורתיות במזרח ובמרכז של אירופה, שהתעצמה בתחילת המאה העשרים, צמחה תנועה שדגלה בחזרה לישיבה – תחילה היה מספר התלמידים קטן יחסית, אך עם הזמן התרבו התלמידים שפנו לדרך זו ואיכותם השתפרה. את קיומן של הישיבות החרדיות הבטיחה למעשה מערכת הרווחה הנדיבה והאוניברסלית של מדינת ישראל הצעירה (שם). מצד אחד הובטחה למערכת החינוך הזאת אוטונומיה חינוכית ופדגוגית, ומצד שני זכו מוסדותיה למימון חלקי מצד המדינה (עד 75%).

זו הייתה התקופה המעצבת של עולם הישיבות הארץ־ישראלי. בתקופה זו עדיין יועד עולם הישיבות לאלטיה הלמדנית וזו התרכזת בעיקר בשלוש ישיבות שעברו ממזרח אירופה לארץ ישראל בשנות העשרים של המאה שעברה: ישיבת סלובודקה (פרבר של העיר קובנה שבליטא) התמקמה בחברון בשנת 1924; ישיבת לומז'ה (פולין) בפתח תקווה (1926); וישיבת נוברודוק (פולין) בתל אביב (1929). על בסיס הדגם האליטיסטי הזה התפתחה במדינת ישראל מאז שנות החמישים "חברת הלומדים". אחרי 1977 גדל מאוד מספר התלמידים בעקבות המהפך הפוליטי וביטול המכסות של הסדר "תורתו אומנתו", המאפשר לבני ישיבות לדחות את השירות הצבאי.

תהליכים אלו הובילו להתפתחות מערכת החינוך החרדית, הכוללת בתוכה את הישיבות הקטנות, והיא הולכת וגדלה בהתמדה. על פי נתוני משרד החינוך למדו בשנת הלימודים תשע"ט ב־352 הישיבות הקטנות 37,300 תלמידים, שהם כ־83.5% מכלל התלמידים החרדים בחינוך העלייסודי לבנים (בארט, שפיגל ומלאך, 2020).⁹ יש מגוון רחב של ישיבות קטנות והן נחלקות גם על פי השתייכותן לזרם חרדי מסוים (המכתיב כמובן גם את רוח הישיבה): (א) ישיבות ליטאיות. בישיבות אלו שמים דגש על איכות ומצוינות לימודית תורנית. רמת הפיקוח על התלמידים גבוהה ונעשה שימוש במנגנון בדיקה מתמיד וקפדני. הקבלה לישיבות אלו סלקטיבית מאוד ומבוססת על הישגים לימודיים; (ב) ישיבות חסידייות. ישיבות אלו נבדלות מהישיבות הליטאיות בדגש שהן שמות על הקהילה. בחסידות נשמר רצף חינוכי פנים־קהילתי ולכן הכניסה לישיבות אלו היא כמעט אוטומטית. כל ישיבה קטנה של חסידים משותפת בדרך כלל לכמה חצרות אדמו"רים. בישיבות אלו לומדים גם שיעורי מוסר ויש בהן הקפדה על אורחות החיים החסידיים. בדרך כלל ישיבות אלו הן שמרניות וקפדניות; (ג) ישיבות ספרדיות. ישיבות ספרדיות מובהקות וישיבות עדתיות מסוימות שמשמרות דרכי לימוד ומנהגים של יהדות המזרח. ישיבות אלו שמות דגש על דרכי פסיקה ודרכי לימוד בנוסח יהודי ספרד. לצד ישיבות אלו ישנן ישיבות ספרדיות רבות שרמתן נמוכה יותר, המתמודדות עם אוכלוסיות של "מתחזקים" או עם בעלי תשובה מדור שני (הורוביץ, 2012).

מערכת ענפה זו מייצרת לעצמה תפקידים מיוחדים וחינוכיים ומפרנסת את עצמה. במקביל, היא יוצרת גם תלות בה (פרידמן, 1991). הישגים אלו התרחשו בזכות כמה גורמים משלימים, שברבות הימים ביססו היטב את עולם הישיבות הקטנות, שהוא חלק מרכזי וחיוני במערכת החינוך החרדית בישראל: (א) הכרה ממשלתית בזרם החינוך החרדי כזרם חינוך רביעי ומימונו על ידי המדינה, ומתן אוטונומיה פדגוגית מבחינת התכנים של מערכת חינוך זו. כך הבטיחו מנהיגי החרדים לעצמם עצמאות מרבית באופן חינוכם של התלמידים במסגרת הישיבות ותלמודי התורה והתערבות מינימלית של המדינה; (ב) במקביל, הסדרת דחיית השירות הצבאי לבני ישיבות אפשרה לצעירים החרדים להמשיך

9 כ־125 ישיבות משתייכות לזרם הספרדי, כ־130 ישיבות לזרם הליטאי וכ־95 ישיבות לזרם החסידי (על פי הערכות המחוז החרדי במשרד החינוך).

בלימודי הקודש, להסדיר בגיל צעיר את נישואיהם ולהישאר בחיק המגונן של הקהילה החרדית ומסגרות החינוך שלה (פרידמן, 1991; בארט, שפיגל ומלאך, 2020). הלימודים בישיבה הם במתכונת הוראה פרונטלית של מגיד לצד למידה עצמית. הלימוד בישיבה הוא ממושך וארוך ונפרש על פני שעות לימוד רבות. ראש הישיבה שולט בחניכיו ביד רמה באמצעות "המשגיחים", הממונים על ההתנהגות והמוסר של תלמידיהם ובכלל זה פיקוח על המשמעת, ענישה ועידוד הלמידה (שם).

אתגרי שיטת הלימוד בישיבות הקטנות

כיוון שבמקור נועדו לימודי הגמרא לעילויים, דרבנה התחרות בעולם הישיבות את חובשי ספסליהן להתעלות על חבריהם ולהצטיין בהם. אלא שהלימודים בישיבה נעשו נחלת הכלל ורבים מהתלמידים אינם מצליחים להתגבר על האופי האקלקטי והתובעני של לימוד הגמרא, המחייב יכולות גבוהות של הבנה והיקש (כהן, 2016; טיקוצ'ינסקי, תש"ע). יש לא מעט עדויות המלמדות כי בעבור בחורים רבים לימודי הגמרא הם משוכה שקשה מאוד לעבור אותה. הלחץ והתחרות המסיבית, שהלכה והתחזקה ככל שגדלו ישיבות אלו, יצרו תופעות נרחבות של נשירה.

אפשר לומר ששני תהליכים שהתרחשו במקביל הביאו לפתיחתן של מסגרות חלופיות לנערים חרדים: (1) החינוך התורני צמצם במכוון הקניה של הכישורים הנדרשים להשתלבות בעבודה מחוץ לעולם התורני. לכן מי שהיה מעוניין לשלב בין לימודי קודש ללימודי חול במטרה לקבל משרה מכניסה בעתיד נזקק למסגרות חינוך חלופיות; (2) בגלל הגידול הניכר והמהיר במספר התלמידים בישיבות התורניות התקשו תלמידים רבים למלא את ציפיותיהם ודרישותיהם של הרבנים וראשי הישיבות. מי שלא עמד בדרישות המחמירות של עולם הישיבות ולימודי הקודש נשר ממערכת זו. גם אוכלוסייה זו זקוקה לחלופות חינוכיות איכותיות שיחברו את עולם הלימוד התורני ללימודי חול מתקדמים.

מסגרות חינוך חלופיות לנוער חרדי: הגדרות וטיפולוגיה ראשונית

במהלך כתיבת המחקר גיליתי שאין לאמיתו של דבר הגדרה רשמית אחידה ומוסכמת של מסגרות החינוך החלופיות לנוער חרדי בגיל הישיבה הקטנה. המסגרות נבדלות אלו מאלו הן באופיין הן באופי האוכלוסיות הלומדות בהן. לא מדובר בקטגוריה פדגוגית או בירוקרטית מובחנת וברורה, אלא במסגרת השתייכותית-זהותית המבדילה את עצמה, ברצון או שלא ברצון, משיבות קטנות, שהן המסגרות המקובלות בציבור החרדי.

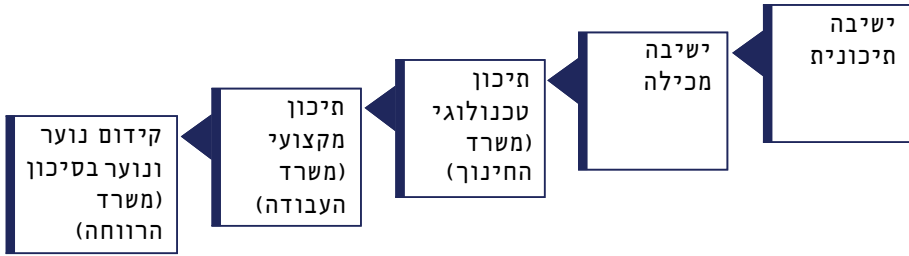
עם זאת, יש כמה מאפיינים חינוכיים וחברתיים שבהם נבדלות מסגרות החינוך החלופיות מן הישיבות הקטנות: (א) מידת האינטנסיביות והטוטליות של לימודי הגמרא העיוניים (בשעות הבוקר ולפני הצוהריים) ומידת הבקיאות בגמרא (שלוש נלמדת בשעות אחר הצוהריים והערב) נמוכות מהמידה המקובלת בישיבות הקטנות; (ב) ההקפדה על קוד הלבוש פחותה מן המקובל בישיבות הקטנות, המחייבות בדרך כלל לבוש שחור-לבן ומגבעת;¹⁰ (ג) במרבית המסגרות החלופיות – בפרט בישיבות התיכוניות, בבתי הספר הטכנולוגיים ובמסגרות לנוער נושר ומנותק – יש לימודי חול בהיקף כלשהו. בישיבות הקטנות, לעומת זאת, מלמדים אך ורק גמרא ולימודי קודש. מאפיינים נוספים יתוארו ביתר פירוט בהמשך הדברים, כשנעמוד על ההבדלים בין המסגרות החלופיות – בעיקר בין ישיבות תיכוניות למסגרות מקצועיות-טכנולוגיות לנוער שוליים ומסגרות לנוער בסיכון.

10 חשוב להדגיש שקוד הלבוש הוא סממן בפני עצמו בעולם הישיבות החרדי. אפשר לומר שככל שמסגרת החינוך רחוקה מהדגם הישיבתי המקובל (והנורמטיבי), כך היא מאפשרת גמישות רבה יותר בלבוש. במקצת המסגרות המקצועיות-טכנולוגיות לנוער חרדי, ובמוסדות לנוער מנותק, די לחבוש כיפה כדי לעמוד בקריטריונים הפנימיים של המוסד. במקרים רבים הנערים במוסדות אלו לבושים במיטב האופנה של הנוער הישראלי החילוני והדתי ופריט הלבוש העיקרי המבדיל ביניהם ובין נערים חילונים הוא כיסוי הראש – וגם הוא לא תמיד נמצא במקומו, כלומר על ראשו של התלמיד.

מרבית המסגרות החלופיות לנוער חרדי פתוחות יותר לאורח החיים הישראלי הכללי ומאפשרות לימודי חול עיוניים או לימודי מקצוע כללי. במקצת המוסדות יש פעילויות העשרה והעצמה במסגרת חוגים או פעילות חווייתית אחרת (הללו נחוצות בעיקר לנערים בעלי בעיות רגשיות, חברתיות ואישיות). מקצתם פתוחים יחסית לשימוש באינטרנט, במכשירי טלפון חכמים ובאמצעים טכנולוגיים חדישים אחרים (גונן, כהן, טבילה והיון, 2018). היעדרה של הגדרה פורמלית ואחידה של מסגרות החינוך החלופיות לנוער חרדי מלמד במידה רבה על האקלקטיות והאקראיות הכרוכות בהקמתן, בניהולן ובקידומן. זאת ועוד: תלמידי המוסדות החלופיים באים משני קצוות מנוגדים בתכלית – מצד אחד תלמידים חזקים מאוד, בעלי יכולת לימוד גבוהה, שמשתייכים לאוכלוסיות חרדיות מודרניות בעלות אמצעים, בדרך כלל ממוצא אשכנזי (זיכרמן וכהנר, 2012); ומצד שני אוכלוסיות חלשות, ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, לרוב מרקע ספרדי-מזרחי.

אפשר לתאר את המסגרות החלופיות לנוער חרדי על פני הציר הזה: ישיבות תיכוניות חזקות שרוב הלומדים בהן לא נשרו מישיבות קטנות אלא ביקשו מלכתחילה להשתלב במסלול לימודים שמאפשר להם לגשת לבחינות בגרות, נוסף על לימודי קודש; ישיבות מכילות, שנותנות מענה לתופעות של נשירה סמויה, כלומר ישיבות שתלמידיהן מחסירים לעיתים קרובות ימים שלמים, או שהמסגרת בהן מתירנית יחסית; תיכונים טכנולוגיים שנלמד בהם מקצוע לצד לימודים תורניים; מסגרות לנוער חרדי בסיכון שנפלט ממסגרות חינוך חרדיות.

תרשים 1 מסגרות חינוך חרדיות חלופיות לנוער חרדי

בפרקים הבאים נעסוק בכל אחת מן המסגרות החינוכיות האלו בנפרד.

ישיבות תיכוניות חרדיות

הסיבות והגורמים להתפתחותן: אידאל חברתי או אילוץ מערכתי?

מסגרות חינוך חלופיות לאוכלוסיות חזקות ומבוססות, שעיקר הפונים אליהן הם צעירים מן הזרם הליטאי ומן הזרם הספרדי, התפתחו עקב כמה גורמים הכרוכים בבירור זה בזה.

ראשית, עקב הגידול הניכר במניין הציבור החרדי, והמגוון העצום של קהילות ותתי-קהילות המזוהות כחרדיות,¹¹ גברה הדרישה למסגרות חינוך חרדיות שאינן מתמקדות בלימודי קודש בלבד. מחקרים, סקרים ונתונים מינהליים עדכניים מלמדים על תמורות מהותיות בחברה החרדית ומעידים שחלקים ממנה מבקשים לפרוץ באופן מדוד וזהיר את חומות הבדלנות המקיפות אותם. כלומר התפתחותן והתבססותן החלקית של מסגרות חינוך חלופיות לנוער חרדי היא סממן נוסף, אך מרכזי, של המשא ומתן הזהיר בין הקהילה החרדית ובין המדינה והחברה הלא-חרדית בישראל (מלחי, 2018). המצוקה הכלכלית ההולכת וגדלה, השינויים בדפוסי הצריכה, הנופש והפנאי, המשברים בהנהגה הרבנית-תורנית, הקיצוצים בתמיכה הממשלתית, פתיחתן של מסגרות לימודים גבוהות ומקצועיות והגידול הדמוגרפי המואץ – כל אלה גרמו בשנים האחרונות לקריסה מסוימת של חומות ההתבדלות וההסתגרות המקיפות קהילה זו (לופו, 2003;

11 התגוונות חברתית זו, הרלוונטית לגידול במספר הישיבות החלופיות לבנים חרדים, כוללת אוכלוסיות מיוחדות כמו החרדים ה"מודרניים", משפחות של בעלי בתשובה, חרדים "חוצניקים" ממדינות הרווחה, אך גם חרדים מן הזרם המרכזי שבניהם אינם מסוגלים או מעוניינים ללמוד בישיבות קטנות סטנדרטיות.

בראון, 2011; זיכרמן וכהנר, 2012; קפלן ושטדלר, 2012). התמורות נגעו למעגלי חיים שונים ובאו לידי ביטוי בעלייה בשיעור התעסוקה של נשים חרדיות (מ־46% בשנת 2000 ל־76% בשנת 2018), בעלייה מהירה מאוד במספר הסטודנטים החרדים באקדמיה, בעלייה במספר החרדים המשרתים בצבא, ועוד. ככלל אפשר לומר שבחברה החרדית יש בשנים האחרונות תהליכים מהירים מאוד של ישראליות ומודרניזציה (סיון וקפלן, 2003; זיכרמן וכהנר, 2012; קפלן ושטדלר, 2012; מלאך, חושן וכהנר, 2016). בגלל התלות של חברת הלומדים במשאבי המדינה יש לחרדים קושי כלכלי וחברתי לשמור על תרבות המובלעת; הזיקה לחברה הכללית ולרשויות המדינה וההסתמכות עליהן הולכות וגדלות ומחייבות אפוא הסדרים מיוחדים והתאמות של שירותים ציבוריים לצרכים ולמאפיינים הייחודיים של הציבור החרדי. בד בבד, מדיניות ציבורית אקטיבית של הממשלה ושותפיה במגזר השלישי, שנועדה לשלב בהדרגה נשים וגברים חרדים במקומות העבודה, באקדמיה ובשירות צבאי או אזרחי, מעצימות את תהליכי השינוי בחברה החרדית (סופר־פרומן, 2007; לוין, 2009; מלאך, 2013; מלחי, 2017).

עוד תמורות שאפשר להצביע עליהן: שימוש גובר באינטרנט ובטלפונים חכמים; שינויים מהירים ודרמטיים בעולם התקשורת החרדי, כגון עיתונות מסחרית שכתובה בלשון מודרנית ומתחרה בתקשורת המפלגתית הוותיקה (פפר, 2001; קפלן, 2006; נריה־בן שחר, 2008); אתרי אינטרנט ופורומים חרדיים זוכים לחשיפה הולכת וגדלה, בייחוד בקרב שכבות גיל צעירות (מלחי, 2009). גם בתחום התעסוקה יש שינויים מהותיים: כניסה של גברים, ובעיקר של נשים, מהציבור החרדי לשוק העבודה הכללי; פתיחתם של מכונים להכשרה מקצועית, המותאמים לאורח חיים חרדי ומרביתם בוגריהם משתלבים היטב בעבודה (לופן, 2003; חקק, 2004; לוין, 2009; מלחי, 2010). גם דפוסי הצריכה והפנאי החרדיים נעשו במידה מסוימת ישראלים יותר והם כוללים נסיעות לנופש בחו"ל ורכישת מוצרי מותרות בקרב מי שידם משגת. כבר בסוף שנות התשעים של המאה העשרים נעשו ניסיונות ראשונים לשלב סטודנטים חרדים במסגרות אקדמיות שהותאמו להם (לופן, 2003; דהאן, 2004; מלחי, כהן וקאופמן, 2008). בשנת 2011 גיבשה המועצה להשכלה גבוהה תוכנית חומש לשילוב חרדים במסגרות אקדמיות, שכללה יעדים כמותיים וגיבשה מתווה לפתיחתן המפוקחת של מסגרות אקדמיות לציבור החרדי. תוכנית זו עודכנה ונבחנה בשנית בשנת 2017 והגדירה יעדים (שלא מולאו) להגדלת מספר הסטודנטים החרדים באקדמיה.

בשנת הלימודים תשע"ז (2016/17) למדו כ־9,700 סטודנטים חרדים, 64% מהם נשים, במסגרות אקדמיות שונות במגוון תחומי לימוד (עוד כ־1,500 סטודנטים חרדים למדו לתארים מתקדמים, בעיקר לתואר שני). קצב הגידול במספר הסטודנטים החרדים בהשכלה הגבוהה בשנים 2009/10–2016/17 עמד על 141% בהשוואה לגידול של 9% במספר הכללי של הסטודנטים בישראל בשנים אלו.¹²

שנית, התביעה להפעלתן של מסגרות חינוך חלופיות הכוללות לימודי חול ולימודי מקצוע נובעת בין השאר מהצורך הבווער של הורים רבים להכין את דור הבנים באופן מיטבי לשוק העבודה המתקדם בישראל (גוון, כהן, טבילה והיון, 2018). כיום קהילות חרדיות שלמות בוחנות את גבולותיהן ואורחותיהן ודנות בזהירות עם המדינה ומוסדותיה בסוגיות כגון השתלבות בשוק העבודה הכללי, לימודים אקדמיים ושירות צבאי (מלחי, 2018). שינויים אלו מביאים גם לידי תמורות בזהות הלאומית והאזרחית, ומכאן גם לתביעות וציפיות חדשות ממערכת החינוך החרדית. אוכלוסיות חרדיות מודרניות או מודרניות-למחצה מחפשות נתיבים איכותיים לחינוך בניהם בישיבות תיכוניות או במסגרות חינוך טכנולוגיות ומקצועיות. יזמיות ויזמים חרדים אקטיביסטים בארץ ומחוץ לה (קציר ופרייחזן, 2018), משכילים המשתייכים לשכבה הולכת וגדלה שאפשר להגדירה מעמד ביניים חרדי, מצביעים על ליקויים, על בעיות ועל חסמים מבניים וחברתיים במערכת החינוך החרדית מתוך רצון לשפר ולטייב אותה – הכול כדי לספק לדור החרדי הבא את הכלים להשתלב בשוק העבודה ובמערכת ההשכלה הגבוהה. העיסוק המוגבר של גורמים אלו בסוגיה זו נובע דווקא מן הקושי של מי שנמנים עם שכבה משכילה זו להשתלב במסגרות אקדמיות ללא השכלה כללית רחבה ומספקת (צ'רנוביצקי ופלדמן, 2018). אוכלוסיות חרדיות אלו מאתגרות באופן אקטיבי ומתקשר את מודל חברת הלומדים ואת מערכת החינוך היסודית והעל־יסודית התומכת בו. התביעות שהם מפנים למערכת החינוך החרדית ולמקבלי ההחלטות בממשלה הולכות ומתרבות, והם מצפים שייעשו רפורמות

12 יצוין שעל אף הירידה או הקיפאון בשיעור התעסוקה של גברים חרדים ובמספרם של הסטודנטים החרדים, ועל אף שיעור הנשירה הגבוה של גברים חרדים ממסגרות אקדמיות – נתונים שדווחו בהרחבה בתקשורת – מגמות אלו לא בהכרח מעידות על בלימה במגמות ההשתלבות של נשים וגברים חרדים בחברה הישראלית. סביר יותר להניח שהיעדר ידע והשכלה כללית ופערים חברתיים ותרבותיים הם שמקשים על השתלבות מלאה ומיטבית של צעירים חרדים רבים במשק ובשוק התעסוקה הכללי בישראל.

מהותיות במערכת זו. תביעותיהם כוללות בין היתר את העברת מערכת החינוך החרדית לבעלות המדינה ולפיקוחה, מתוך ציפייה לשנות את תוכני הלימוד ואת מודל ההעסקה של צוות ההוראה בבתי הספר לבנים ולבנות ולפקח טוב יותר על הליכי הרישום והקבלה לבתי ספר. מדובר בשכבה דקה ומבוססת של חרדים "חדשים", רובם מהזרם הליטאי, מיעוטם מהזרם החרדי-ספרדי, המעוניינים במטען רוחני ותורני איכותי ומוקפד לצד תעודות בגרות עיונית שמאפשרת כניסה לעולם ההשכלה הגבוהה ולשוק העבודה. אוכלוסייה זו היא שמזינה את מסגרות החינוך החלופיות לנערים חרדים בגיל התיכון מן הסיבות שמניתי לעיל. להלן נבחן את מאפייניהן של הישיבות התיכוניות המיועדות בעיקר לנוער משכבות אוכלוסייה חזקות ומבוססות יחסית, ונידרש לקשיים שלהן לזכות בלגיטימציה ברחוב ובממסד החרדיים.

מאפיינים והיקפים

ישיבות תיכוניות הן ישיבות שלומדים בהן גמרא. לימודי הגמרא עומדים בראש סדר היום שלהן, אך נלמדים בהן גם נושאים אחרים. הזיקה של ישיבות אלו לעולם התורה רבה מאוד, כמובן, אבל הן משמשות גם כמוסדות שמתווכים ומגשרים בין עולם התורה החרדי לעולם הכללי ומקנים לתלמידיהן כלים וידע המאפשרים להם להשתלב בלימודים גבוהים ובעולם התעסוקה. משאבים רבים מוקצים למקצועות כלליים הנלמדים לתעודת בגרות. שעות הבוקר והצהריים מוקדשות בדרך כלל ללימודי קודש, ואילו לימודי החול מתחילים אחר הצהריים ונמשכים עד לשעות הערב המאוחרות. ישיבות אלו מיועדות לאוכלוסיות חרדיות מבוססות מהמעמד הבינוני והבינוני-גבוה, שכן שכר הלימוד החודשי בהן גבוה מאוד ועומד על 1,000-3,500 ש"ח. שלא כמו בישיבות הקטנות, בישיבות התיכוניות – שהן מוסדות ארבע שנתיים (ט'–י"ב) – יש תעודות הערכה תקופתיות, אספות הורים ועוד.¹³ הן פתוחות יותר לכלל הציבור הישראלי והתלמידים בהן חשופים יותר לחברה הכללית ותרבותה. היבט זה בא לידי

13 בישיבות קטנות לא נהוג לכנס אספות הורים בשל החפיסה שהישיבה הקטנה היא עולם ומלואו, מוסד שמנתק במכוון את הנער מסביבתו הקרובה ובכלל זה מהוריו ובני משפחתו במטרה לעצב את דמותו כתלמיד חכם ובן תורה.

ביטוי לעיתים גם בסגנון הלבוש או בשימוש בטלפונים חכמים ובאינטרנט. עם זאת, האוריינטציה של ישיבות אלו דומה מבחינות רבות לזו של עולם הישיבות התורניות: שלושה סדרי תפילה ביום, לימודי גמרא מוגברים (בגרות בתלמוד), קוד לבוש ולימודים הנמשכים עד שעות הערב המאוחרות.

הפונים לישיבות חרדיות תיכוניות משתייכים לארבע קבוצות עיקריות:

(1) חרדים שמגיעים מחוץ לארץ ("חוצניקים" בעגה החרדית), ממדינות רווחה, שאינם מצליחים למצוא את מקומם בעולם החרדי בישראל בכלל ובמערכת החינוך החרדית בפרט. המערכת בארץ שונה מן המערכת המוכרת להם, שכן בארצות מוצאם נהוג ללמוד לימודי חול בגיל החינוך העל-יסודי. כיוון שחרדים רבים החיים במדינות הרווחה עובדים לפרנסתם (גונן, 2005; פרייזן; 2013) הם מבקשים להכשיר את בניהם לעולם התעסוקה ושולחים אותם לישיבות התיכוניות.

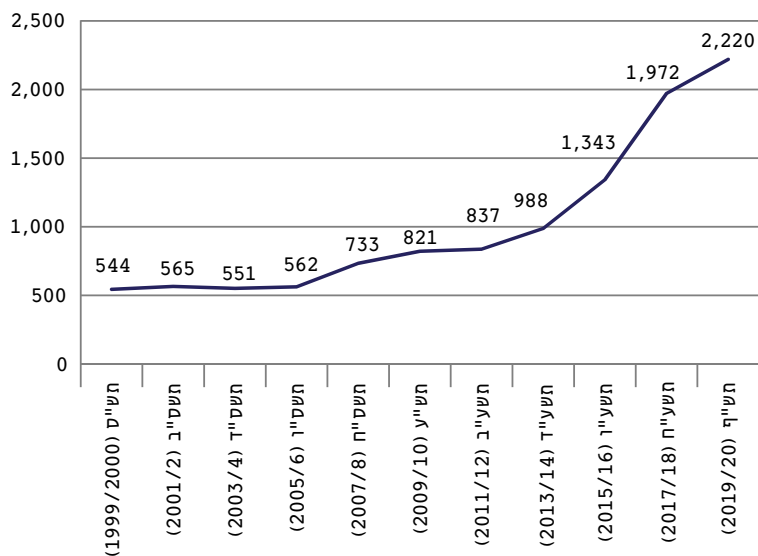
(2) חרדים מהזרם המרכזי שבניהם מתקשים ללמוד בישיבות קלסיות או שיש להם אינטרס ברור שבניהם ילמדו גם לימודי חול. אוכלוסייה זו מבקשת פתרון נקודתי לנערים שאינם מסוגלים או אינם מעוניינים לדבוק בדגם לימודים תורני מלא. ישיבות תיכוניות נותנות מענה לנערים סקרנים ובעלי מוטיבציה שזקוקים לגירויים אינטלקטואליים ומעוניינים להרחיב את אופקיהם ולגוון את תחומי הלימוד.

(3) חרדים מודרנים, שבחירתם בישיבות חרדיות תיכוניות לבניהם מבטאת סוג מסוים של ביקורת על עולם הישיבות שהם עצמם גדלו והתחנכו בו. הבחירה במוסדות אלו נובעת לעיתים גם מחוסר רצון להכביד על הנער בהקפדה על כל הערכים והנורמות הנדרשים בדרך כלל מחרדים, ולכן מדובר לעיתים בבחירה מתוך נוחות או פשרה ולא בבחירה מהותית ועקרונית של ההורים או הנערים.

(4) קבוצה נוספת, אך שולית יותר, היא בני מוסדות ה"קירוב" ובעלי תשובה. מדובר בבנים למשפחות שזה לא כבר "היגרו" אל תוך החברה החרדית והם מבקשים לבניהם מסגרת לימודים תורנית איכותית שמשלבת גם לימודי חול. כלומר תלמידים מבתים שאינם חרדים שלמדו בבתי ספר יסודיים חרדיים אך לא מצאו את מקומם בישיבות קטנות תורניות רגילות.

עד לפני כעשור (שנות הלימודים תשס"ח; 2007/8) היו בישראל רק חמש ישיבות חרדיות תיכוניות. ישיבות אלו שירתו קבוצות חרדיות מובחנות: חרדים שהשתייכו בעבר לתנועת פועלי אגודת ישראל וחרדים עובדים (לעומת ציבור האברכים לומדי התורה). בתשס"ח למדו בישיבות האלה כ־800 תלמידים בלבד. על פי מחקר של מכון ירושלים למחקרי מדיניות, בשני העשורים האחרונים נוספו אוכלוסיות חרדיות חדשות שמעוניינות במסגרת תורנית חרדית המשלבת בין לימודי קודש ללימודי חול (ברמה גבוהה), במטרה לסייע לצעירים חרדים להשתלב בעתיד בשוק העבודה (גונן, כהן, טבילה והיון, 2018). תרשים 2 ממחיש היטב את הגידול הניכר והמהיר במספר התלמידים בישיבות תיכוניות חרדיות בישראל. גידול חד נרשם לאחר פתיחת המחוז החרדי במשרד החינוך בשנת 2014. מרבית הישיבות התיכוניות הוותיקות שהוקמו בשנות השמונים והתשעים הן בפיקוח החינוך הממלכתי־דתי. הישיבות התיכוניות החדשות שהוקמו בעשור האחרון, לעומת זאת, הן בפיקוח המחוז החרדי, המקצה תקציבים ייעודיים לפתיחתן של ישיבות אלו. תקציבים אלו כוללים שכירת מבנים, תגבור לימודי חול להשלמת פערי ידע בלימודי החול, תגבור לימודי קודש ותשלום שכר חלקי לראש הישיבה (נוסף על שכר המנהל).

חרשים 2
מספר התלמידים בישיבות חרדיות תיכוניות
(תש"ס-תש"ף)

מקור: גונן, כהן, טבילה והיון, 2018; נחוני משרד החינוך.

החרשים מלמד שמתחילת העשור (תש"ע) חלה עלייה ברורה ומהירה (יחסית) במספר התלמידים החרדים בישיבות התיכוניות החרדיות.¹⁴ עם זאת, הם עדיין מיעוט זניח – 5% בלבד – מכלל התלמידים החרדים בגיל הישיבה הקטנה. ייתכן שיש למסגרות החלופיות פוטנציאל לגידול של ממש. סקר שבדק לאחרונה את הביקוש למסגרות אלו העלה כי 17% מההורים החרדים מוכנים לשקול לשלוח את ילדיהם למסגרות חינוך תיכוניות (גונן, כהן, טבילה והיון, 2018). בתנאים המתאימים ייתכן אפוא שמספר התלמידים בישיבות התיכוניות החרדיות ילך

14 נחונים אלו מבטאים שיעור גידול אבסולוטי של 362% משנת תש"ע, ושיעור גידול שנתי ממוצע של כ-16%.

יגדל בשנים הבאות. בהמשך הדברים נבחן אילו תמריצים יוכלו להגדיל את מספר התלמידים במסגרות אלו.

הגידול המספרי מבטא את הצרכים הגדלים והמתגוונים בקהילות החרדיות. אך על אף הביקוש ההולך וגדל למסגרות אלו, נראה כי ההנהגה הרבנית ורוב ציבור ההורים החרדים עדיין מסתייגים מהן ומעמידים בדרכן חסמים (סוגי החסמים יפורטו בהמשך הדברים). לפי המיפוי השיטתי שערכו גונן ועמיתיו (גונן, כהן, טבילה והיון, 2018), כבר יש 20 ישיבות תיכוניות ובשנת הלימודים תשע"ח למדו בהן כמעט 2,000 תלמידים, הן מהזרם החרדי ליטאי והאשכנזי הן מהזרם הספרדי-מזרחי (ראו נספח א). בדיקה שנערכה במסגרת מחקר זה מלמדת שבשנת תש"ף למדו בישיבות התיכוניות החרדיות 2,220 תלמידים, נתון שמעיד על גידול מרשים במספר התלמידים החרדים בישיבות אלו מאז תשע"ח. עם זאת, רק כשבע או שמונה מן הישיבות הן ישיבות ותיקות ומבוססות מבחינת המוניטין הרוחני-תורני שלהן והישגיהן בהגשת תלמידים למבחני הבגרות. שאר הישיבות, בפרט אלו שנפתחו בעשור האחרון, עדיין מתמודדות עם קשיים בגיוס תלמידים ועם אתגרים נוספים שיפורטו להלן, ועודן בשלב התהייה בנתיב החינוכי והחברתי שלהן.

מרבית הישיבות התיכוניות החרדיות הוקמו בעשור האחרון כדי לתת מענה לצורכי השעה של אוכלוסיות חרדיות מגוונות, בעלות צרכים שונים. מקצת הישיבות משמשות מעין מסגרת ביניים שמיועדת לנוער משולי החברה החרדית, ומספר קטן יותר של ישיבות, בייחוד הישיבות הוותיקות והמבוססות, מיועדות לקהל תלמידים חזק יותר. שאר הישיבות משמשות בעיקר כ"מקלט" לנוער חרדי נושר או לנוער מתקשה במצבים של טרום נשירה או נשירה מלאה, והתאימו את המודל התיכוני החרדי לקהל יעד זה. רוב הישיבות אינן מרוכזות בבני ברק ובירושלים,¹⁵ אלא בפריפריה החברתית והמרחבית של הציבור החרדי. פרישה גאוגרפית-מרחבית זו מעידה על ההתנגדות העזה להקמתן בשנים האחרונות ועל חוסר הלגיטימציה שלהן בקרב הציבור החרדי. חשוב להדגיש שבדרך כלל מנהלי ישיבות תיכוניות חרדיות מיעדים את בוגריהם ללימודים תורניים בישיבות גבוהות וחותרים לשמר את זיקת הבוגרים לעולם התורני ולדרך החיים

15 הישיבות שנמצאות בירושלים מרוכזות בעיקר בשכונות הקצה ובאזורים לא-חרדיים.

החרדית. ההישגים הרוחניים והתורניים במוסדות אלו חשובים מאוד הן בעיני מנהליהם וראשיהם הן בעיני התלמידים והוריהם. כך תיאר ראש ישיבה תיכונית חרדית שפונה לזרם החרדי המרכזי את הקשר ההדוק בין הישיבה ובין עולם הישיבות הקלסי:

קודם כול אנחנו ישיבה, אחר כך כל השאר [...] מכאן נגזרת תוכנית הלימודים: תלמיד שמצליח בלימודי תורה יהיה פה מוערך, גם אם הוא עושה רק שלוש יחידות במתמטיקה [...] הציר המרכזי הוא בית המדרש וזה משליך גם על סדר היום הכללי בלימודים. בניית אופי ושאילות אישיות [...] הקומוניקציה שלנו עם הציבור החרדי גבוהה מאוד [...] זה נובע מכך שאני גדלתי בישיבות קלסיות ויצקתי מים על דמויות ישיבתיות קלסיות ולכן זו גם המנטליות הכללית של הישיבה. אני מעריך גדול של עולם הישיבות, זו מתנה גדולה של אוהבי תורה ויודעי תורה ולכן תחושת השייכות שלהם לעולם הישיבות היא מאוד מובהקת, אני מוכוון מטרה לישיבה גבוהה [...] אני מאוד גאה בתלמידים שלי ולא חושב שהם צריכים לעבור תהליך "טיהור" אלא לעבור לקומה הבאה בשמחה ובטוב לבב [...] חשוב לי שילכו למקומות שמעריכים אותם שם (ראש ישיבה תיכונית חדשה).

הדברים ממחישים כאמור את הקשר ההדוק בין הישיבות התיכוניות לעולם הישיבות הקלסיות. על פי השקפת המחנכים, בני התורה הם מודל לחיקוי והנורמות שלהם הן הנורמות המחייבות. על זה הם שמים את הדגש ובזה מתבטא החינוך הערכי והנורמטיבי של המחנכים. לימודי החול נתפסים משניים ושוליים ללימודי הקודש ועל כן הציפייה שבוגרי מוסדות אלו ימשיכו את לימודיהם בישיבות גבוהות היא ברורה ומוחצנת לאורך כל שנות הלימוד בישיבה. יש גם ראשי ישיבות תיכוניות שמחזיקים בעמדה ביקורתית יותר כלפי עולם הישיבות שממנו צמחו. בשל עמדה זו הם מייחסים חשיבות לחיבור הבוגרים למרחב הישראלי הכללי:

אני מתנגד לעולם המקובע הזה ולהסללה הזו לעולם הישיבות ואני גם אמפתי לעולם ממנו באתי כי מאוד קשה להשתחרר מאמונות [...] מצד שני המדינה חשובה לי ואני מאמין מאוד

בנאום ארבעת השבטים של הנשיא ריבלין כי אני מאמין בכל ליבי שאפשר שכל ציבור יכול לשמור על הזהות שלו תוך כדי שיח משותף וסולידרי. אני חושב שלא ניתן להתעלם מהמרחב הישראלי והציבוריות הכללית [...]. הפרקטיקה הנכונה ביותר היא לשמר את הקיים מבלי לוותר, תוך הבנה שישנם אתגרים חדשים ואי אפשר להתמודד עם המציאות בלי כלים חדשים והתאמות (ראש ישיבה תיכונית חדשה).

ראש הישיבה המצוטט כאן איננו מתעלם מהתמורות שחלו ברחוב החרדי בשנים האחרונות ולכן הוא מייחס חשיבות רבה (גם) ליצירת מרחב ציבורי וזהותי משותף לבני תורה חרדים ולצעירים שאינם חרדים. לדידו שמירת הזהות החרדית – היום ובעתיד – חייבת להתחשב בתמורות בחברה החרדית. על כן יש להתאים את דרכי החינוך ואת שיטות הלימוד בישיבה לעולם המעשה וללימודים גבוהים – אבל לא רק כדי לתת לבוגרים כלים לחיי המעשה אלא גם, ובעיקר, כדי לאפשר להם להשתלב היטב בחברה הישראלית הכללית מתוך שמירה על מערך האמונות והערכים החרדי. זוהי גישה ייחודית מאוד שיש בה משום "חשיבה מלכתחילה". כלומר יש כאן התרסה מסוימת כנגד דרכי החשיבה החרדיות והאתוס החרדי של חברת הלומדים המתבדלת. זוהי גישה חדשנית ומהפכנית בציבור החרדי ועל כן היא מושא להתנגדות חריפה ואקטיבית של הממסד החרדי, החל בגדולי התורה והרבנים המובילים, עבור בעסקנים, פוליטיקאים וראשי רשויות חרדיות, וכלה באמצעי התקשורת החרדיים הממסדיים. ברור אפוא כי זו איננה הגישה הרווחת. הגישה הרווחת, המייצגת את עמדת הישיבות התיכוניות האליטיסטיות הוותיקות, מקבלת ביטוי בדברים אלו:

המטרה היא תעודת בגרות זמינה כדי לאפשר פרנסה בהמשך וחיים קלים יותר. תעודת בגרות בהיקף של 50 יחידות בגרות. צריכה וחשובה שתהיה השתדלות מההתחלה, אבל לא מלכתחילה [...] אז אצלנו לומדים מהבוקר, מהתפילה בשעה שבע בבוקר עד עשר בלילה וככה לא נשאר זמן וכוח לעשות דברים מיותרים אלא להתרכז אך ורק בלימודים [...]. יש אצלנו מתח לימודים מאוד מאוד גבוה, יש תחרות בין הבחורים [...] יש כאן כל הזמן, ובכוונה, תחרות רצינית מאוד בין התלמידים וזה מה שמחזיק כאן את רמת הלימודים וגם את הרמה הדתית

רוחנית של הבחורים [...] היום כולם צריכים ורוצים שהבן שלהם
 "יהיה עם משהו ביד". מי שמגיע לכאן הם כמעט תמיד רק בני
 של גברים חרדים עובדים (ראש ישיבה תיכונית ותיקה).

ראש ישיבה זה רואה בלימודים בישיבה תיכונית חרדית צורך שמתעורר בדיעבד.
 כלומר לימודי החול הם לימודים תכליתיים, אינסטרומנטליים ותועלתניים
 בלבד. הם אינם אמורים לשרת מטרת אחרות או לשנות את הזיקה של הנער
 החרדי לעולם החרדי ולעיקרי התפיסה החרדית (בראון, 2017). תעודת הבגרות
 אמורה לספק לבוגרים אמצעי להגיע ללימודי מקצוע ולהשתלב בשוק העבודה.
 כדי שיפיקו את המרב מתקופת לימודים זו מופעל על התלמידים לחץ רב הן
 בלימודי הקודש (הרמה הרוחנית) הן בלימודי החול. חשוב לשים לב גם לפרופיל
 של התלמידים ולרקע המשפחתי שלהם. בחורי ישיבה אלו הם בדרך כלל בני
 של חרדים עובדים, ולא בני אברכים. מטרת ההסללה לישיבה תיכונית חרדית
 היא שבעתיד יוכלו למצוא פרנסה איכותית וטובה. מטרה זו איננה סותרת את
 העובדה שרוב הבוגרים של ישיבות אלו לומדים אחר כך עד נישואיהם בישיבה
 גבוהה ורק אז ממשיכים במסלול חיים פרודוקטיבי.

אתגרים וחסמים

התפתחותן של הישיבות החרדיות התיכוניות נתקלה בהתנגדויות ובחסמים.
 המחקר האיכותני מסרטט כמה אתגרים ייחודיים שראשי הישיבות מתמודדים
 עימם.

1. תדמית הישיבות והלגיטימציה החברתית שלהן

הישיבות התיכוניות עדיין לא זכו בציבור החרדי ללגיטימציה מלאה ולימודי
 הקודש בהן עדיין נתפסים לעיתים פחותי ערך. משום כך הורים רבים נרתעים
 מלשלוח את בניהם ללמוד בהן. זו אחת הבעיות הבסיסיות שלא נמצא לה פתרון.
 מעל לכול מעיב על הבחירה במסגרות תיכוניות חרדיות חששם של ההורים שאם
 יבחרו בהן יוטלו על בניהם סנקציות קהילתיות, חברתיות וחינוכיות. לחשש זה
 שלושה מקורות מקבילים ומשלימים:

(א) המנהיגות הרבנית והפוליטית החרדית קראה במפורש לנאמנות מוחלטת למודל הישיבות החרדיות הקטנות הקלסיות, ותבעה שלא לספק את המשאבים הנדרשים להקמתן ולתפעולן של ישיבות תיכוניות. מנהל מסגרת חרדית מקצועית לנוער מרקע ספרדי היטיב לסרטט את המלכוד שבו מוצאים עצמם ראשי ישיבות תיכוניות רבות:

הפחד של גדולי הדור מפני הסחף הוא חשש אמיתי ורציני מ[נטישת] ישיבות קדושות תורניות. זה החשש הכי עמוק ומשמעותי והוא זה שמונע בעיניי את המשך הגידול והפיתוח [...] יש סחף, בייחוד אם הישיבות התיכוניות יצליחו יתר על המידה, זה יהיה אסונן הצפוי, מעין "מלכוד 22". בכל מקום שבו משולבים לימודי חול, הרבנים החשובים מבקשים ודורשים שמסגרות אלו לא ייקראו ויוגדרו "ישיבות" (מנהל בית ספר טכנולוגי חרדי שאינו משתייך לציבור זה).

מדברים אלו עולה שכל מסגרת החורגת מהדפוס המקובל של ישיבה תורנית מלאה איננה מקובלת על פרנסי הקהילה והם שוללים ממסגרות כאלה את הזכות להיקרא ישיבות. לעצם ההגדרה של מוסד כשישיבה יש כמוכן תפקיד מכריע במידת הלגיטימציה שהוא צפוי לקבל. המנהל מתאר כאן מין משחק דיאלקטי עדין בין הרצוי למצוי: הרבנים מבינים שמן ההכרח למצוא חלופות חינוכיות לאלפי הנערים החרדים שאינם מוצאים את מקומם בישיבה; עם זה, יש בהם רצון מובן לשמר את חומות ההפרדה בין הנער החרדי ובין ערכים, מסרים ונורמות שאין מקומם בעולם התורה.

(ב) רוב הציבור החרדי מחויב מבחינה אידאולוגית עמוקה לאידאל של הישיבה הקטנה. מסגרת זו נחשבת בציבור זה למסגרת לימוד שמגוננת על הנער הצעיר מפני הבלי העולם הזה והשפעותיהם השליליות על זהותו החרדית. הישיבה החרדית הקטנה היא זו שממנה עשויים גם לצמחו גדולי התורה של הדור הבא, ולכן לימודי חול כלליים בישיבה חרדית הם בבחינת פריצת גדר והם עלולים לחשוף את עולם הישיבות להשפעות זרות ולהסיט את התלמידים מדרך הישר.

(ג) משפחות רבות מציינות לקוד החברתי והחינוכי הנהוג בציבור החרדי, המחייב לימודים בישיבה חרדית ללא לימודי חול – בית היוצר של חברת הלומדים. חברות

קולקטיביסטיות ושמרניות, כמו מרבית הקהילות החרדיות בישראל, רגישות מאוד לשאלה "מה יגידו" ולכן גם מי שהיו מעוניינים לשלוח את ילדיהם לישיבה תיכונית חרדית יעדיפו להימנע מצעד זה מחשש לסנקציות חברתיות. הציבור החרדי מעדיף ללכת בתלם ולא להסתכן בבחירות שנויות במחלוקת מבחינה חברתית, גם אם יש בהן כדי לשרת את טובת הפרט. במצב שבו כל שיקול של הפרט עמוס במשמעויות קולקטיביות ובשיקולים אידאולוגיים, הישיבות התיכוניות מתקשות להתפתח ולתפוס מקום לגיטימי בקהילה.

2. רמת הלימודים

במקצת הישיבות התיכוניות החדשות רמת הלימודים הכללית איננה מספקת ועדיין יש פערים ברורים בין הישיבות התיכוניות ובין תיכונים עיוניים לא חרדיים מבחינת תוכני הלימוד, איכות ההוראה והסילבוסים. בכמה מן המוסדות החרדיים יש קשר הדוק בין רמת הלימודים הכללית לרמת הלימודים התורניים. גם רמת הלימודים בכמה מהישיבות התיכוניות החדשות היא אפוא גורם מרתיע שמונע תלמידים מלבחור ללמוד בישיבות תיכוניות.

3. חסמים כלכליים

עדיין לא מוקצים משאבים רבים לחיזוק הישיבות התיכוניות החרדיות הקיימות ולפתיחת ישיבות חדשות. הכשרת צוותי הוראה מתאימים, פיתוח וגיבוש סילבוסים, כתיבת ספרי לימוד ייעודיים, תשתיות ומבנים, שיפור כישורי הניהול של ראשי הישיבות – אלו ואחרים דורשים כמובן תקציבים. אחדות מהישיבות התיכוניות החרדיות הן במתכונת של פנימיות – הן כדי לאפשר לבאים מרחוק ללמוד בהן הן מסיבות חינוכיות (בפנימייה השליטה בערכים ובנורמות המונחלות לתלמידים רבה יותר). עלותן של פנימיות מטבע הדברים גבוהה יותר.

גם שכר הלימוד הגבוה בישיבות התיכוניות הוא חסם. כיוון שתוכנית הלימודים כוללת הן לימודי קודש הן לימודי חול (בדומה לתוכנית הלימודים בישיבות התיכוניות של הציבור הדתי-לאומי), נדרשים ההורים לשלם שכר לימוד חודשי גבוה מאוד. הלימודים במוסדות אלו אינם בהישג ידן של רבות מהמשפחות, בפרט משפחות שאינן שייכות למעמד הבינוני-גבוה החרדי.

בעבר שימש התשלום הגבוה שנדרש מן ההורים גם מנגנון סלקציה. רק למעמד הבינוני-גבוה הייתה אפשרות כלכלית לשלוח את הבנים למסגרות תיכוניות יקרות. בזכות הגדלת התקציב הציבורי גובות בשנים האחרונות הישיבות התיכוניות החדשות שכר לימוד מופחת ומאפשרות גם לתלמידים ממשפחות פחות אמידות ללמוד בהן. עם זאת, נדמה שהחסם הכלכלי הוא עדיין חסם משמעותי ומחייב פתרון מערכתי שיטתי.

לסיכום: נראה שעל אף הגידול הניכר במספר התלמידים בישיבות התיכוניות שתלמידיהן נבחרים במבחני הבגרות, עדיין יש חסמים מהותיים שמונעים ממסגרות אלו להתבסס ולגדול. בסעיף הבא יוצגו כמה המלצות לדרכים שבהן אפשר להתגבר על החסמים הנזכרים כדי לקדם מוסדות אלו.

המלצות לחיזוקן ולקידומן של ישיבות חרדיות תיכוניות

בחינת החסמים והקשיים מלמדת כי הניסיון לבסס ולחזק את הישיבות הללו הוא אתגר גדול הן לקהילה החרדית עצמה הן לרשויות המדינה – בפרט למחוז החרדי במשרד החינוך, הממונה על התקצוב והפיקוח. להלן סדרה של המלצות שיישומן צפוי להגדיל את מספר התלמידים במוסדות אלו, לשפר את איכות הלימודים בהם ולטייב את המענה החינוכי-חברתי שהן מספקות.

1. המלצות מבניות-ארגוניות

א. חיזוקם ושיפורם של כישורי ניהול וכישורי הוראה

לרבים מן המנהלים ומראשי הישיבות התיכוניות החרדיות במסלולי הלימוד העיוניים חסר ידע ניהולי מקצועי. באחריות משרד החינוך לספק למנהלי מוסדות אלו הכשרה אקדמית בניהול וללוות אותם בעבודתם כבר משלב הקמת הישיבה. יש להכשיר גם קאדר של אנשי חינוך ואנשי הוראה חרדים מקצועיים ואיכותיים בעלי ידע, הבנה, מושגים וכלים פדגוגיים וניהוליים – ומומלץ להקצות להכשרת

המנהלים וראשי הישיבות וצוותי ההוראה במוסדות אלו משאבים ייעודיים. ניהול מוסדות כאלה מחייב שיטתיות, בקרה, מקצועיות וזיהוי אתגרים וקשיים בתוך כדי תנועה. ניהול מסגרת תיכונית עיונית איכותית מחייב גם הובלה של מערכים חינוכיים מקצועיים המחייבים גיוס אנשי הוראה איכותיים. שיפור איכותן של הישיבות הקיימות יוכל גם לסייע בחיזוק המוניטין של מסגרות אלו בציבור החרדי.

ב. קביעת יעדים כמותיים ואיכותיים

משרד החינוך צריך לגבש אסטרטגיה ארוכת טווח להגדלת מספר התלמידים בישיבות הקיימות ולקבוע יעדים שנתיים רצויים; לספק משאבים, תשתיות וכלי ניהול לפתיחת ישיבות חדשות; לקבוע יעדים שנוגעים להיקף הניגשים למבחני בגרות ומידת ההצלחה בהם.

ג. תקציבים ותשתיות למבנים

מבני הישיבות מחייבים משאבים רבים – הן להקמה הן לתחזוקה. כיוון שרשויות מקומיות אינן מחויבות לספק מבנים למסגרות עליסודיות, יש מחסור ניכר הן במבנים הן בתשתיות איכותיות. הללו נדרשים ליצירת סביבה לימודית המעודדת חשיבה ביקורתית ויצירתיות. יש לקדם שיתוף פעולה בין הרשויות המקומיות ובין משרד החינוך לצורך הקצאת תקציבים ייעודיים ומסומנים להקמתן ולפיתוחן של ישיבות חרדיות תיכוניות ולשיפור התשתיות הקיימות. מומלץ שהישיבות התיכוניות יהיו מוסדות אזורים מקומיים שישרתו אוכלוסיות במקומות מוגדרים כדי לחסוך בעלויות הנדרשות להחזקת פנימייה בצמוד לישיבה.

2. המלצות למנהלי המוסדות

א. פיתוח ערוצי הזנה איכותיים לישיבות

תיכוניות

כיום חסרים בתי ספר יסודיים ותלמודי תורה שיזינו את הישיבות התיכוניות. יש לייצר ערוצי קשר עם תלמודי תורה ולדאוג שיכינו את תלמידיהם למערכת לימודים שכוללת לימודי חול ולימודי קודש ברמה גבוהה. הכנה כזאת נחוצה

כדי שבוגרי המסגרות התיכוניות יוכלו להגיע להישגים גבוהים הן בלימודיהם התורניים הן בלימודיהם העיוניים הכלליים. מנהלי ישיבות תיכוניות צריכים לפנות ביוזמתם לתלמודי תורה שיכולים לשמש כמוסדות מזינים ולנסות לסנכרן את תוכני הלימוד העיוני של תלמודי התורה עם אלה של הישיבות התיכוניות. על משרד החינוך לסייע למנהלים של ישיבות תיכוניות בעניין זה.

ב. לגיטימציה ותדמית

החסם התדמיתי הוא חסם מהותי המונע את חיזוקן של הישיבות התיכוניות, אך דומה שמידת היכולת להשפיע עליו באמצעות מדיניות סדורה היא מוגבלת ומצומצמת. לכן יש להגדיר יעדים חינוכיים וחברתיים מדידים מתוך הבנה של הצרכים והמאפיינים של הקהילה והתחשבות בהם. כדי לזכות במידה מסוימת של אהדה והכרה במסגרות אלו בקרב הקהילות החרדיות חייבים להתקיים בהן לימודי קודש ברמה גבוהה. קשרים ישירים עם מוסדות לימוד יסודיים לבנים (כמוזכר לעיל) יכולים לסייע להתקבלות מוסדות אלו בקרב מנהיגים של קהילות חרדיות. יש לשווק מסגרות אלו גם באמצעי התקשורת הפתוחים (יחסית) של הציבור החרדי, כגון ברשתות חברתיות ובאינטרנט, ולהציג בהם סיפורי הצלחה של בוגרי ישיבות תיכוניות חרדיות.

מסגרות לנוער חרדי בסיכון או לנוער חרדי נושר

תופעת הנשירה

עוד אוכלוסייה חרדית שנעזרת במסגרות חלופיות היא נוער שוליים, נוער נושר או נוער בסיכון. היקף התופעה ומאפייניה הולכים ומתבררים (וייסבלאי, 2019). שוליות, ניתוק, חוסר שייכות או הדרה חברתית – כל אלה מובילים למצבי סיכון. אלפי בני נוער – מהם שנדחקו אל מחוץ לגבולותיה הנורמטיביים של חברה זו, מהם שנמצאים בשוליה – אינם מתאימים למודל הלימודים הקפדני והמחמיר בישיבה הקטנה ונזקקים אפוא למסגרות חינוך חלופיות מכילות וייחודיות. מצב זה מציב אתגר חברתי ראשון במעלה לפרנסי הקהילה החרדית ולגופים מדינתיים כמו משרד החינוך, משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים זרוע העבודה; צה"ל ומערכת הביטחון; רשויות מקומיות. כל הגופים הללו נדרשים לסייע לאוכלוסיות הנדונות ולקדם אותן. כל עוד הייתה תופעה זו שולית ומצומצמת לא היו רשויות המדינה מעורבות כל כך בטיפול בבני הנוער האלו. ואולם בתחילת שנות האלפיים, וביתר שאת בעשור האחרון, התברר שהטיפול בהם אינו יכול להישאר אתגר חרדי קהילתי־פנימי בלבד.

בטרם נתאר את המסגרות החלופיות לנוער הנושר ראוי לייחד תשומת לב לשאלה מדוע נושרת אוכלוסייה זו מעולם הישיבות ומה מאפיין את תופעת הנשירה.

הגדרת תופעת הנשירה

הגדרת תופעת הנשירה מן הישיבות היא משימה מורכבת. בתחום החינוך ההגדרה המקצועית של תלמידים נושרים היא "תלמידים שהחלו את לימודיהם

בתחילת שנות לימודים נתונה, ולא נמצאו שייכים לשום מסגרת לימודית בתום אותה שנה" (משרד החינוך). בציבור החרדי, לעומת זאת, מיוחס המונח נשירה גם לנשירה חברתית-דתית (שינויים באורח החיים); כלומר כשמדובר על נשירתם של תלמידים השייכים ורשומים במסגרת ישיבה אך לא נמצאים בה, לא לומדים בה ולבסוף אינם שייכים כלל למסגרת לימודית, הכוונה היא לנשירה מהקהילה. חיים להב (2005) מתאר את השלבים של תהליך הנשירה בעולם החרדי: בשלב הראשון מתגלעים חילוקי דעות בין הנער ובין ההורים והמחנכים בשאלות הקשורות לדרישות הדתיות והחינוכיות-חברתיות. בשלב השני הנער עוזב עזיבה חלקית או מלאה את מסגרת הישיבה. במקביל מופעל עליו לחץ חברתי שנועד להחזיר אותו למוטב ולמסלול לימודים מלא ונורמטיבי. בשלב זה, שבו הנער "יושב על הגדר" ומתלבט בין העולמות, מסגרת חלופית יכולה לשמש נתיב חינוכי שיאפשר לו להתמיד באורחות החיים החרדיים: אם תימצא לנער מסגרת חלופית שמתאימה לצרכיו ולאופיו יש סיכוי שהוא יישאר חרדי גם בבגרותו; אם לא תימצא לו מסגרת מתאימה יש סיכוי סביר שעזיבת מסגרת החינוך החרדית תוביל אותו אל מחוץ לגבולותיה של הקהילה ולעבר שינוי בסגנון הלבוש המקובל; שוטטות באזורי בילוי לא-חרדיים; ולעיתים למעורבות באלימות ותופעות של עבריינות, כולל שימוש באלכוהול ובסמים (שם: 8-12). אך בעיני החברה החרדית, המייחסת חשיבות לשימור אתוס לימוד התורה וללכידות הקהילה, כל נער שאינו הולך בתלם ואינו מתמיד בלימודי קודש נחשב לנער בעייתי ונושר. אותו נער יכול להיות תלמיד מוצלח ומתפקד, מוכשר ובעל מוטיבציה גבוהה ללימודים שאינם תורניים או עיוניים, אך ללא עניין רב בלימודי קודש ממושכים וחדגוניים. לפיכך חשוב להבחין בין מי שנושרים בשל קשיים לימודיים, התנהגותיים, משפחתיים או אחרים, למי שמתפקדים אך אינם מוצאים את מקומם בישיבה קטנה בשל חוסר התאמה.

היקף הנשירה

בשנת הלימודים 2007/8 עמד שיעור הנשירה של בני נוער ממסגרות בפקוח חרדי על 7% (!) ובשנת 2017/8 ירד שיעור זה ל-4.6% (משרד החינוך). הירידה מיוחסת לטיפול אינטנסיבי יותר בבני הנוער ובפתיחת מסגרות שמתאימות להם. כלומר מקצת התלמידים שבעבר, בהיעדר חלופות מתאימות לנערים חרדים, נפלטו לגמרי ממסגרות החינוך, השתלבו בחמש השנים האחרונות

במסגרות חינוך חרדיות חלופיות. בשנים הראשונות להתגברותה של תופעת הנשירה מי שנשר ממערכת החינוך החרדית או הורחק ממנה בעל כורחו מצא את עצמו בציבור הדתי לאומי או בציבור הכללי החילוני. ואולם גם בציבור הכללי נעשתה אוכלוסיית נערי השוליים החרדים והמנותקים אתגר רבי-מערכתי סבוך, שכן למרביתם אין די השכלה או הכשרה מקצועית "קשה" או "רכה"¹⁶ להשתלב בתעסוקה. יתר על כן, לנערים אלו אין רשתות תמיכה חברתיות וקהילתיות, שכן לעיתים קרובות הם מתנתקים מבני משפחה וחברים ומתקשים מאוד להסתדר בעולם הלא-חרדי (שם).

יש דיווחים שונים ולא אחידים על היקף הנשירה ממערכות החינוך החרדיות.¹⁷ אחת הסיבות לקושי להעריך את היקף הנשירה היא הנשירה הסמויה במערכת החינוך החרדית: תלמידים שרשומים במוסד חינוכי אך אינם מגיעים ללימודים. תופעת זו נפוצה במיוחד בציבור החרדי בשל הנטייה להשהות את הטיפול בנער חרדי נושר והיעדר דיווח מלא של המוסדות החרדיים על הנושרים (וייסבלאי, 2019).¹⁸ נשירה סמויה יכולה להוביל גם לנשירה גלויה, שמשמעותה אי-ביקור בבית הספר ועזיבה מוחלטת של מערכת החינוך (וינינגר, 2014). להב (2014) מעריך בעזרת דוח מקיף של נרי הורוביץ (2012) שמספרם של הנושרים החרדים הוא כ־3,500 נערים ונערות בשנה, אך מדגיש כי יש קושי ברור להעריך במדויק את מספר הנושרים משום שיש תלמידים שרשומים במוסד החינוכי אך אינם לומדים בו בפועל, כפי שתואר לעיל.

על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומשרד החינוך, בשנת הלימודים תשע"ז (2016/17) עזבו את בתי הספר בפיקוח חרדי 6,673 תלמידים מכיתות ז' עד י"ב (5,420 תלמידים ו־1,263 תלמידות). כ־3,740 מהם (2,485 בנים) לא

16 הכשרה "רכה" משקפת את המסוגלות התעסוקתית של הפרט (employability), כלומר את יכולתו להתקבל לעבודה, לשמור עליה, להתמיד בה, להתקדם בה, ואף להתקבל למקום עבודה חדש.

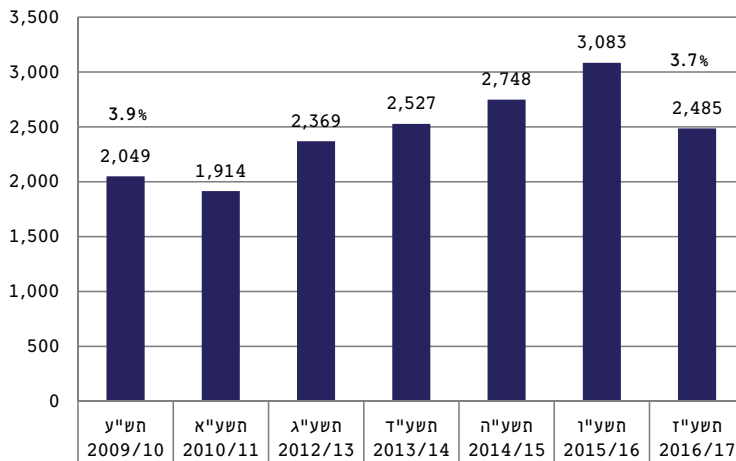
17 הדברים אמורים בשיעור הנשירה ממוסדות חינוך של משרד החינוך של תלמידים בכיתות ז'-י"ב שאינם לומדים במסגרת לימודים מוכרת.

18 נשירה סמויה איננה ייחודית לציבור החרדי אלא היא מוכרת גם באוכלוסייה הכללית. נשירה סמויה פירושה היעדרות תכופה ממערכת החינוך או נוכחות פסיבית בכיתה בלי לחוות תהליך של למידה משמעותית.

השתלבו בשנה זו במסגרות חינוך חלופיות. שיעור הנשירה בתשע"ז היה אפוא 3.7% מהבנים ו-1.9% מהבנות. תרשים 3 מציג את שיעור נשירת הבנים החרדים משנת הלימודים תש"ע (2009/10) עד שנת הלימודים תשע"ז (2016/17). תרשים זה ממחיש כי אין אחידות בנוגע לנתונים המדווחים והמוצגים על ידי משרדי ממשלה שונים – למשל משרד החינוך ומשרד העבודה והרווחה – בנוגע לשיעורי הנשירה ממוסדות חינוך חרדיים לאורך השנים.

תרשים 3

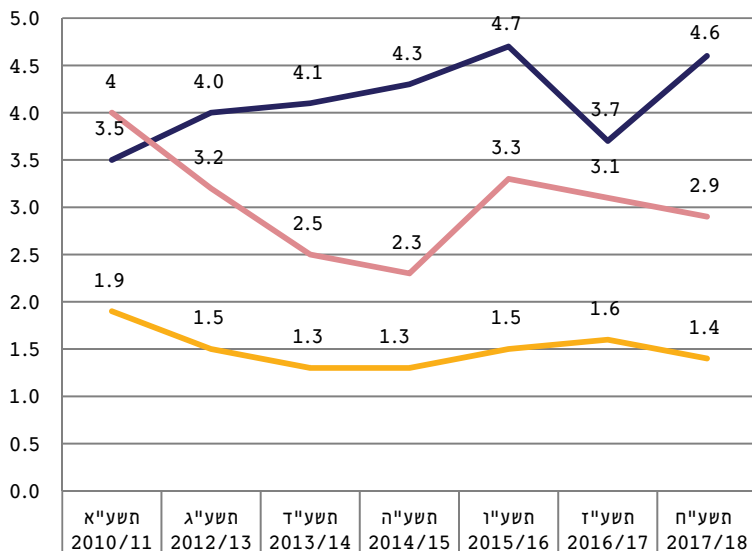
מספר התלמידים שנשרו מבתי ספר בפקוח חרדי ולא השתלבו במסגרות חלופיות (תש"ע-תשע"ז)

מקור: וייסבלאי, 2019.

בין תש"ע לתשע"ז עלה שיעור הנושרים ובשנת תשע"ז חלה ירידה מסוימת. חשוב לשים לב שבאותן שנים גדל גם מספר התלמידים בחינוך החרדי בכלל. עם זאת, מספרם הרב של הנושרים משקף רק את הנשירה הגלויה והמדווחת; הנשירה הסמויה איננה באה לידי ביטוי בנתונים אלו. שיעור הנשירה במערכת החינוך החרדית גבוה במידה ניכרת משיעור הנשירה הן במערכת החינוך הממלכתית הן במערכת החינוך הערבית (שבה שיעורי הנשירה ירדו דווקא).

4 חרשים
שיעור הנשירה הגלויה של תלמידים (בנים) לפי זרם חינוכי
(תשע"א-תשע"ח)

- בניים בחינוך החרדי
- בניים בחינוך הערבי
- בניים בחינוך הממלכתי

מקור: המחוז החרדי במשרד החינוך.

שיעור התלמידים שנשרו ממסגרות חינוך בפיקוח חרדי בתשע"ח עמד על 4.6% והיה גבוה במידה ניכרת משיעור הנושרים בחינוך הממלכתי (1.4%) ובמערכת החינוך הערבית (2.9%) בשנה זו. כמו בתרשים 3, גם כאן אפשר להתרשם שבכל השנים (למעט תשע"ו-תשע"ז) הלך וגדל שיעור הנשירה הגלויה של הבנים החרדים, לעומת הירידה הקלה בשיעור הנשירה במערכת החינוך הממלכתית ובמערכת החינוך הערבית. מומחים שונים מעריכים כי תופעה הנשירה בציבור החרדי רווחת כנראה הרבה יותר, אך הנתונים הרשמיים אינם מעידים על היקפה

הממשי של התופעה כיוון שתלמידים רבים רשומים כתלמידים בפועל אך נוכחותם במוסד הלימודים חלקית וחסרה. חוקרים מעריכים כי 15% עד 20% מן התלמידים בישיבות הקטנות אינם לומדים למידה משמעותית והם נמצאים במצבים לימנוליים (גבוליים ושוליים) (הורוביץ, 2012; להב, 2014).¹⁹

הגורמים לנשירה

בדרך כלל יש תמימות דעים בקרב החוקרים והמומחים באשר לסיבות ולגורמים לנשירה. כמה מהם קשורים למאפייניה הייחודיים של החברה החרדית בישראל:

(1) **פערים אמוניים בין ילדים להורים.** תופעה זו רווחת למשל בקרב בנים של חוזרים בתשובה ומעוררת קונפליקטים מתמשכים בין נוער השוליים לסביבתו החברתית והחרדית.

(2) **קשיי הסתגלות למסגרת הלימודית והחינוכית בישיבה.** הלימודים בישיבות מכל הזרמים והפלגים החרדים כרוכים בלחץ רב – הן מבחינה לימודית הן מבחינה חברתית.

(3) **קשיים משפחתיים.** תפקוד לקוי או חוסר תפקוד במשפחה, אלימות או היעדר מיומנויות הוריות בסיסיות – כל אלו מונעים מן התלמיד את התמיכה והליווי הנחוצים להצלחתו. למקצת המשפחות, בפרט בקהילות שבשולי החברה החרדית, חסר עורך קהילתי איתן ואין להן הון או רשת חברתית תומכת (הורוביץ, 2012). כשתפקוד המשפחה לקוי מתרבות תופעות כגון בעיות משמעת, שעמום והשפעה חברתית מזיקה.

(4) **קשיים כלכליים.** על אף כל התמורות החיוביות שחלו בעשורים האחרונים בחברה החרדית, שיעור העוני בחברה זו עדיין גבוה מאוד: כ-45%, לעומת 11% בקרב יהודים שאינם חרדים. הסיבות לעוני, המוחלט והיחסי: רמת הכנסה נמוכה, מפרנס אחד במשפחה, מקצועות לא מכניסים, משרות בהיקף נמוך ועוד

19 אחת הסיבות למצב זה, שבו תלמידים רשומים למוסד חינוך אף שאינם לומדים בו בפועל, היא כלכלית. תקציבו של כל מוסד נקבע על פי מספר התלמידים בו (בארט, שפיגל ומלאך, 2020). סיבה נוספת: הרצון לשמור על הנער מפני השפעותיה המזיקות של החברה הלא-חרדית.

(מלאך וכהנר, 2018). אומנם לא נעשה מחקר שיטתי בנושא זה, אבל נמצא קשר ישיר בין העוני במשפחות מרובות ילדים לתופעות של נשירה וסיכון בקרב בני נוער ממשפחות ברמת תפקוד לקויה (להב, 2014).

(5) חשיפה לתכנים, לנורמות ולהתנהגויות שזרות לציבור החרדי-תורני. אמצעי התקשורת – אינטרנט, רשתות חברתיות ועוד, וכן חשיפה לנורמות התנהגות של קבוצות שוליים בציבור החרדי, כגון קהילות של "בעלי תשובה" חרדים – משפיעים על הלכי הרוח בקרב הנוער החרדי, ובפרט בקרב נוער השוליים, ומעצימים את המתח בין ההשקפות השונות במגזר זה.

(6) לקויות למידה שלא אובחנו וטופלו בזמן בשל היעדר מנגנונים לאבחון ולהתמודדות במערכת החינוך החרדית. קשיי למידה שאינם מטופלים מגבירים את תחושת הכישלון האישית ואת אי-ההתאמה למסגרות לימוד נורמטיביות.

(7) ההומוגניות של הדרישות הפדגוגיות בישיבות הקטנות. מערכת שעות חדגונית שעיקרה לימודי גמרא, החולשה הברורה של לימודי החול במוסדות אלו, היעדר הכשרה פדגוגית בסיסית למלמדים בישיבות, שעות לימוד ארוכות עד שעות הערב המאוחרות – כל אלו מגבירים את הקושי של תלמידים רבים להישאר במסגרת זו (להב, 2005; הורוביץ, 2012; יוגב, 2012; להב, 2014).

מכל זה אפשר להסיק שלאופייה הייחודי של החברה החרדית יש השפעה דרמטית וברורה על שיעור הנשירה של נוער שוליים חרדי. עם זאת, על פי מחקרו של הורוביץ (2012) יש לתופעת הנשירה בחברה החרדית גם מאפיינים אוניברסליים כלליים.

אנשי חינוך ופעילים חברתיים חרדים מונים גורמים שקשורים להתגוונות המהירה של החברה החרדית בעשורים האחרונים, בעיקר קבוצות שוליים מוחלשות ש"היגרו" לעולם החרדי וסיגלו את הקודים התרבותיים הייחודיים לו. כמו כל קבוצת מהגרים (Favell, 2014; Horenczyk and Ben-Shalom, 2001), גם קבוצות שוליים אלו נדרשות להטמיע ערכים ונורמות זרים ודרישות אלו מקשות על הדור הצעיר לשרוד בתוך מערכת חינוך קפדנית ובררנית. עם הקבוצות האלה נמנים תלמידים עולים, שמתקשים להתאים את עצמם למערכת החינוך החרדית, השונה במהותה ממערכת החינוך בארצות מוצאם; בנים למשפחות של בעלי תשובה, שאינם מצליחים, למרות ניסיונות רבים, להשתלב מבחינה

רוחנית ותרבותית במסגרות החינוך החרדיות; בוגרי מוסדות "קירוב" – בנים ממשפחות לא חרדיות שלמדו במסגרות חרדיות בחינוך היסודי ואינם מצליחים לעמוד בדרישות הנוקשות של הישיבות הקטנות. הפער בין הציפיות של ההורים מהנער ובין הדרישות בישיבות הקטנות מביא בדרך כלל לתלמידים מקבוצות אלו לנשור והם הופכים לנוער שוליים.

איש חינוך חרדי הפועל רבות למניעה ולצמצום של הנשירה ממסגרות חינוך, החל בחינוך היסודי בתלמודי תורה וכלה בישיבות גבוהות, היטיב לתאר את יחסו של הציבור החרדי לתופעת הנשירה:

הסיבה שבדרך כלל העיסוק בתופעת הנשירה ממסגרות חינוך חרדיות הוא עיסוק ושיח פנים חרדי היא לא רק כיוון שהחברה החרדית רואה בתופעה זו בעיה "פנימית" סגורה שלה, אלא שבעיני מחנכים חרדים רבים ומנהיגים חרדים הנשירה היא חלק אינטגרלי מהחינוך החרדי כיוון שמדובר בחינוך לאידיאל, חלום שלא ניתן להגשמה (ההדגשה שלי).

דברים אלו מעלים את השאלה אם הנשירה הסמויה והגלויה ממערכת החינוך לבנים חרדים אינה לאמיתו של דבר מהלך מובנה של חלק מסוים מהמנהיגות הקהילתית בחברה החרדית (ואולי היא אף רצויה בעיניה). אם כך הדבר, ייתכן שבמקרים רבים הנשירה ממסגרת הישיבה הקטנה היא כמעט בלתי נמנעת. הישיבה הקטנה היא מעצם טיבה מערכת חינוכית, חברתית, דתית וקהילתית שמותאמת למתי מעט, יחידי סגולה בעלי רצון עז להתמיד ולהצליח בלימודי גמרא – וכל מי שאינו מתאים למסלול לימודים ייחודי זה ימצא את עצמו בהכרח בשולי מוסד זה ואף מחוץ לו. לכן חשוב לחזור ולהדגיש שרבים ממי שמערכת החינוך החרדית מגדירה כנושרים לא בהכרח נשרו מסיבות פדגוגיות חינוכיות אלא בגלל אי-התאמה למערכת הפיקוח ולסנקציות החברתיות האדוקות הנהוגות בישיבות הקטנות. הבחנה דקה יותר באשר לתופעת הנשירה ממערכת החינוך החרדית נוגעת לא רק לעצם התופעה אלא גם למגמה ההולכת ומתעצמת של מערכת שאינה יכולה להכיל את כל הלומדים בה. כך תיאר זאת איש חינוך חרדי:

החברה החרדית הקיפה עצמה בגטו מרצון כדי שלא יתערבו או שפיעו על תוכני החינוך שלה. זה דבר נפלא, וזה הציל את הזהות היהודית והחרדית, אבל [...] אם יש מישהו שלא הולך בתלם, יש אליו אולי אמפתיה וכאב אבל הוא מחויב לעוף החוצה. [זה] המבנה של מערכת החינוך החרדית, היא מתנהלת כמו פס ייצור לייצור מצות אחידות עם יעדים של מערכת מופלאה המכשירה באופן מיוחד המוני בחורי ישיבות מתוך פריחה אדירה של כמות הפרסומים התורניים וכמות האנשים האמיתיים שמקדישים את עצמם ללימודי תורה ענקיים [...] ומקדישים את חייהם ונפשם מתוך תחושת שליחות לעם ישראל ומפה צריך להתחיל [...] אבל אחרי שאמרנו זאת יש לצד פס הייצור המופלא הזה פח הולך וגדל של מצות לא "כשרות", עקומות ופגומות של אנשים שהמערכת [החינוכית] לא השכילה ולא מסוגלת להכיל (מדריך הורים ואיש חינוך חרדי, ההדגשה שלי).

לנוכח קשיים אלו התפתחו בשנים האחרונות מסגרות מקצועיות וטכנולוגיות שנועדו לספק לנוערים חרדים רשת ביטחון מפני נשירה מוחלטת ממערכת החינוך ומהקהילה, לצד תעודת מקצוע שתסייע להם בעתיד בשוק העבודה. הפרק הבא יוקדש למסגרו אלו.

בתי ספר טכנולוגיים ומקצועיים לנוער חרדי

רקע מבני-מוסדי כללי

שני משרדי ממשלה ממונים על ההכשרה המקצועית והטכנולוגית של בני נוער בישראל ועל הכנתם לשוק העבודה: משרד החינוך ומשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים. לאמיתו של דבר פועלות בישראל, זה עשורים רבים, שתי מערכות ממשלתיות מקבילות להכשרה ולחינוך טכנולוגי של תלמידים ונוער. רוב התלמידים במסגרות המקצועיות-טכנולוגיות בישראל (92%) לומדים במסגרות של משרד החינוך, והשאר לומדים בבתי ספר מקצועיים בפיקוח האגף להכשרה

מקצועית במשרד העבודה והרווחה. היות שמשרד העבודה והרווחה הוא הגוף היחיד בארץ הרשאי להעניק תעודות הסמכה מקצועיות, שתי המערכות מתחרות זו בזו. למשל: תלמיד שלומד חשמלאות או מכונאות במערכת החינוך הטכנולוגי של משרד החינוך יהיה חייב לקבל את הסמכת משרד העבודה והרווחה כדי לעבוד במקצוע – מצב שיוצר כפילויות תקציביות ומינהליות מיותרות. בוגרי החינוך המקצועי-טכנולוגי של משרד העבודה והרווחה מקבלים בדרך כלל בתום לימודיהם תעודת מקצוע שמאפשרת להם להשתלב בשוק העבודה, אך אינם זוכים בתעודת בגרות, ואילו בוגרי מסלולים דומים במערכת החינוך מקבלים בדרך כלל תעודת בגרות, אך אחרי 12 שנות לימוד תעודת המקצוע שלהם אינה מוכרת בשוק העבודה (אלא אם כן הם ממשיכים ללימודי הנדסאות בכיתות י"ג-י"ד) (רגב, קידר ופורת, 2020). יתר על כן, אין החלפת מידע יעילה ומועילה בין שתי הזרועות העיקריות של משרד העבודה והרווחה – האגף להכשרה מקצועית, השייך לזרוע העבודה וממונה גם על ההכשרות הטכנולוגיות לנוער חרדי, ורשויות הרווחה, הממונות על הטיפול בנערים בסיכון ובנערים נושרים. מכל זה אפשר להבין שמערך ההכשרה המקצועית, אם למבוגרים ואם לנוער, הוא מערך מסורבל המתפרש על פני מגוון גופים ויחידות בממשלה ויש בו בבירור כפילויות מיותרות שגורמות לבזבז משאבים בולט (שם).

בשנים האחרונות השתלבו במסגרות המקצועיות-טכנולוגיות האלה נערים חרדים, רובם משולי החברה החרדית. תחילה נתמקד במאפיינים של התלמידים, המחנכים וראשי המוסדות במסגרות המקצועיות המיועדות לנוער חרדי, הפועלות בביקוח שני המשרדים הנדונים. בהמשך הדברים נבחן את החסמים המבניים והארגוניים הנובעים מן הכפילות ונידרש להשפעתה המזיקה של כפילות זו על איכות הלימודים במוסדות ומכאן על כישורי הנוער החרדי הולמד בהם.²⁰

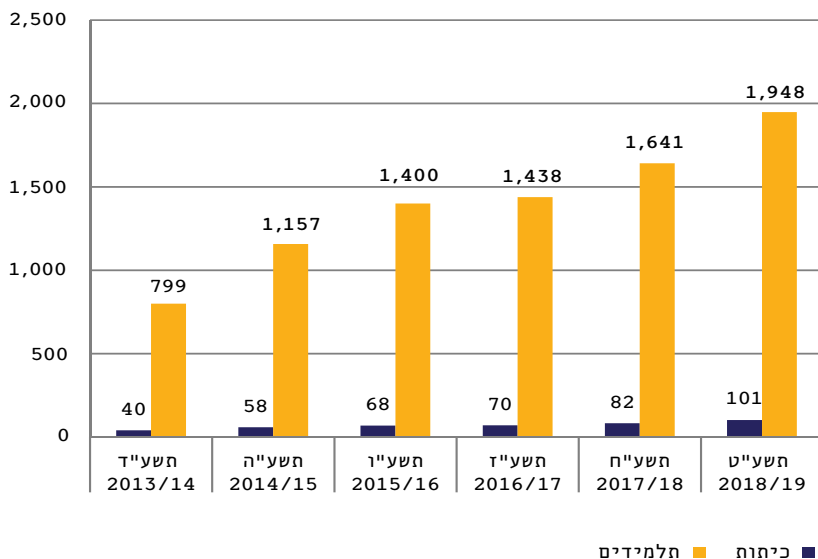
20 משרד החינוך מופקד על יישום חוק חינוך חובה, ומכאן גם על מערכת החינוך המקצועית-טכנולוגית המכשירה את התלמידים לעבוד בענפי הטכנולוגיה והייצור. מערכת החניכות באגף להכשרה מקצועית של משרד העבודה והרווחה מתמקדת בהכשרת מפעילי טכנולוגיה ועובדי כפיים. ברור אפוא שיש חפיפה וניגוד אינטרסים בין שני המסלולים. הם פונים אל אותו קהל יעד, אך הסמכויות וההסמכות שלהם שונות בתכלית.

מסגרות מקצועיות-טכנולוגיות לנוער חרדי באחריות משרד החינוך

על פי דיווחי משרד החינוך והמפקח על החינוך הטכנולוגי לנוער חרדי, בשנים האחרונות היה גידול ניכר²¹ במספר התלמידים ובמספר הכיתות בחינוך המקצועי-טכנולוגי לנוער חרדי.

תרשים 5

מספר התלמידים (בנים) ומספר הכיתות בחינוך המקצועי-טכנולוגי לנוער חרדי (תשע"ד-תשע"ט)

מקור: המחוז החרדי במשרד החינוך.

21 שיעור הגידול השנתי במספר התלמידים החרדים בחינוך הטכנולוגי של משרד החינוך עמד בשנים תשע"ד-תשע"ט על 19.8%.

הגידול הניכר במספר הנערים החרדים הלומדים במסגרות חינוך מקצועיות-טכנולוגיות של משרד החינוך ומשרד העבודה והרווחה נובע אף הוא – בדומה לגידול במספר הנערים הלומדים במסגרות תכנוניות עיוניות חרדיות – משני תהליכים מקבילים: (א) הצורך של הציבור החרדי עצמו במסגרות חלופיות לנוער חרדי שאינו מתאים ללימודי קודש תורניים מלאים בישיבות הקטנות (bottom up); (ב) מדיניות ממשלתית ייעודית שמעודדת מסגרות כאלה (top down). מניעי המדינה לעודד הכשרה מקצועית-טכנולוגית לנוער חרדי קשורים קשר הדוק למדיניות התעסוקה, השואפת לשלב גברים חרדים בשוק העבודה האיכותי מוקדם ככל האפשר ובמספרים הולכים וגדלים. כדי שהדבר יתאפשר עליהם לרכוש מקצוע מבוקש בגיל צעיר ככל האפשר. במילים אחרות, בעשור האחרון נוצרו אינטרסים משותפים, אך סמויים במידת מה מהעין הציבורית, של המשק והמדינה ושל מערכת החינוך החרדית, עסקניה, מחנכיה והנהגתה הרוחנית-רבנית, המבקשת מוצא מכובד ומועיל לנערים רבים המבקשים להסתופף בצל הישיבות החרדיות, במקביל לרכישת מקצוע שיפרנסם בעתיד. כך מתאר זאת פקיד בכיר במשרד החינוך האמון על הנושא:

חייבים לייצר להם [לנוער שוליים חרדי] זהות חרדית איתנה ומשמעותית. המדינה משקיעה משאבים להתגבר על אתגרים בנוגע לצמצום פערים לימודיים בשל הצורך בהגברת הפרודוקטיביות והתעסוקה של הבוגרים בעתיד, ויש השקעה מסוימת בנוגע להיבט רגשי-טיפולי, כיוון שעצם העובדה שיש מסגרות מיוחדות מהווה תרומה להיבט הרגשי והחברתי. אבל זה לא טיפול אינטנסיבי מקצועי אלא מתן יחס אישי יותר ואפשרות לייצר הצלחות ברורות ומיידיות לכל מי שהתקשה או נכשל בלימודי קודש בישיבות נורמטיביות.

על פי מרכז המחקר והמידע של הכנסת, בשנת הלימודים תשע"ז (2016/7) היו החרדים 17% מכלל התלמידים במערכת החינוך המקצועית של משרד החינוך, לעומת 12% בשנת 2011; בסך הכול למדו בה בשנה זו כ-1,200 תלמידים חרדים (ויניגר, 2016).²² בשנת הלימודים תשע"א (2010/11) יזם משרד החינוך תוכנית לשילוב נערים חרדים בחינוך המקצועי ("חינוך טכנולוגי ברוח ישיבתית").

22 הכוונה היא בעיקר לנשים הלומדות בסמינרים במסגרת לימודי הנדסאות.

במסגרת זו מפרסם משרד החינוך מדי שנה קול קורא לרשויות מקומיות ולעמותות לתקצב מסגרות חינוך מקצועיות-טכנולוגיות לקהל יעד חרדי. צעד זה הוא שהביא לגידול במספר הולמים במסגרות אלו.

המסגרות החרדיות המקצועיות מספקות מענה חדשני (יחסית) וכמעט הכרחי לנוער חרדי מן השוליים: נוער מתקשה, נוער קצה, אוכלוסיות של מוסדות "קירוב" ובנים של בעלי תשובה מכל קשת הציבור החרדי.²³ מסגרות לימוד אלו מיועדות בעיקר לנוער חרדי נושר או לנוער לפני נשירה שלא השתלב בישיבה קטנה או במוסד חרדי אחר. תכליתן לספק לנערים אלו מעטפת תומכת: שילוב של לימוד מקצוע טכנולוגי, לימודי קודש "רכים" (כלומר במינון נמוך ובקצב מתון) וסיוע פדגוגי מוקפד. התקציב הייעודי של התוכנית בא מן התקציב של מסלול ש"ח (כיתות אתגר), ששייך לאגף א' לחינוך ילדים ונוער בסיכון במשרד החינוך. התקציב נועד להזנה, ליום לימודים ארוך, להסעות ולהגדלת מספר שעות הייעוץ לכיתה. בשנת 2017 עמד התקציב על 23.6 מיליון ש"ח (לעומת תקציב של 13 מיליון ש"ח ב־2013). היום ממונה על מסלול זה המחוז החרדי במשרד החינוך, בסיוע גורמים מפקחים מן המינהל למדע וטכנולוגיה והאגף לחינוך ילדים ונוער בסיכון (אגף ש"ח). נמצא אפוא ששלוש יחידות אדמיניסטרטיביות במשרד החינוך ממונות על החינוך המקצועי-טכנולוגי לנוער חרדי.²⁴ ריבוי הגורמים המעורבים מביא לידי טשטוש מסוים של תחומי האחריות

23 על פי נתוני משרד החינוך (המחוז החרדי), כ־70% מן התלמידים במסגרות אלו מגיעים מקבוצת פריפריה חרדית (אחד ההורים חזר בתשובה או בנים לעולים חדשים). ל־58% יש לקויות למידה, קשיים לימודיים, בעיות קשב וריכוז, בעיות משמעת וכדומה. כמחצית (52%) מגיעים ממשפחות שבהן ההורים גרושים או אינם מתפקדים (משפחות שמוכרות על ידי משרד הרווחה ומקבלות תמיכה מארגוני חסד). כרבע (27%) מהתלמידים התנסו בהתנהגות מסוכנת (שימוש באלכוהול או סמים, שוטטות, בריונות ועוד). כרבע מהנערים (26%) סובלים גם מבעיות רגשיות שונות כמו דיכאון או נטייה אובדנית, ומבעיות חברתיות.

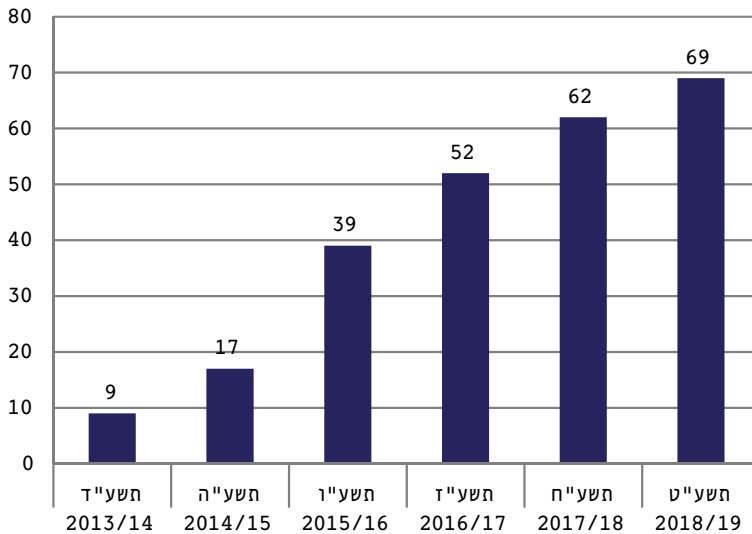
24 החלוקה המינהלית בין יחידות אלו היא כדלקמן: המפקח הייעודי על החינוך הטכנולוגי מטעם המחוז החרדי ממונה על היבטים כגון רישוי ובטיחות, פדגוגיה והטמעת תוכניות חדשות; המפקח מטעם אגף ש"ח ממונה על מניעת נשירה, הישגים לימודיים והכשרת צוותים לטיפול בנוער בסיכון; המפקח מטעם מינהל המדע והטכנולוגיה ממונה על המגמות המקצועיות, ובכלל זה על בדיקת הביקוש להן, על הקשרים עם התעשייה והמעסיקים (כולל צה"ל) ועל פתיחת כיתות לימוד לטכנאים והנדסאים (י"ג-י"ד).

והסמכות (נוסף על הטשטוש הנובע מקיומם של מסלולים מקצועיים מקבילים בביקוח משרד העבודה והרווחה).

מגמות הלימוד הבולטות במסלול המקצועי-טכנולוגי הן תקשוב (תכנות) (57%), אלקטרוניקה (12%), חשמל (15%) ומכונות (9%) (ויניגר, 2016). לפי נתוני משרד החינוך עלה שיעור הזכאות לתעודת מקצוע ולתעודת בגרות טכנולוגית עלייה ניכרת – מ-39% בשנת תשע"ו ל-69% בשנת הלימודים תשע"ט.²⁵

תרשים 6

שיעור הזכאים לתעודת מקצוע ולתעודת בגרות במסלול חינוך טכנולוגי ברוח ישיבתית במשרד החינוך (ט'-י"ב; תשע"ד-תשע"ט)

מקור: המחוז החרדי במשרד החינוך.

25 בשנת תשע"ט 9% מכלל הבוגרים היו זכאים לתעודת מקצועית בסיסית; 5% היו זכאים לתעודת מקצועית מתקדמת; 52% היו זכאים לתעודת בגרות טכנולוגית שכללה 16 יחידות לימוד, כולל 3 יחידות לימוד באנגלית ובמתמטיקה.

הנתונים מלמדים על הצלחתם היחסית של מסלולים אלו הן מבחינת העלייה במספר התלמידים הן מבחינת העלייה במספר הבוגרים הזכאים לתעודת בגרות טכנולוגית. יודגש כי תקציבו של המסלול הטכנולוגי של משרד החינוך דיפרנציאלי במכוון, כחלק ממדיניות כוללת של אגף התקציבים במשרד האוצר. התקציב נקבע על פי התוצאה – ככל ששיעור ההצלחה בבגרות גבוה יותר, כך זכאי מוסד הלימודים לתקציב גדול יותר. משום כך למנהלי המוסדות יש אינטרס כלכלי מובהק לקבל למוסדותיהם רק נערים בעלי כישורים ויכולות לצלוח את מבחני ההכשרה המקצועיים (בגרות טכנולוגית) ואת מבחני הבגרות העיוניים:²⁶

יש רף תוצאות של בגרויות משרד החינוך, אני לא אקבל נער שאני לא יודע שאוכל להגיע איתו לתוצאות כי אחרת זה גם מתבטא בכסף, וזה רע מאוד, הכי רע שיכול להיות. משרד האוצר ומשרד החינוך רוצים למנוע נשירה מבתי ספר אבל הם סופרים רק את ההצלחה בבגרויות טכנולוגיות ועיוניות. זו לא הדרך לדעתי (ראש ישיבה טכנולוגית).

לכן עדיין יש נערים חרדים רבים שאין להם מסגרת חינוך איכותית ומפוקחת (התואמת כמובן את כישוריהם ואת היכולת הלימודית שלהם), והמוצא היחיד הפתוח לפניהם הוא מסגרות שאינן מקנות מקצוע או תעודת בגרות, ישיבות מכילות שאין בהן לימודי חול משמעותיים. מחד גיסא, אין ספק שמערכת ציבורית מחויבת לספק תמריצים ומשאבים על פי קריטריונים ברורים שקשורים להצלחה במבחני הגמר. מאידך גיסא, יש תהליכים של למידה והעצמה אישית שאינם נמדדים במבחני הבגרות ובציוני הבוגרים אלא על פי קריטריונים אחרים. כמו כן, אין היום בנמצא מערכת אבחון ומיון מקצועית ואובייקטיבית שיכולה להמליץ לתלמיד על מסלול מתאים בעבורו – אם מקצועי-טכנולוגי ואם עיוני. תפקיד זה אמור להיות תפקידם של קציני הביקור הסדיר (קב"סים) במשרד החינוך, אך הם חסרים הן את הידע המקצועי המתאים לזיהוי לקויות למידה וקשיי למידה הן את המידע הרלוונטי על מסגרות מתאימות. בראיונות העומק

26 מקצועות הבגרות במוסדות הטכנולוגיים-מקצועיים לנוער חרדי הם חושב"ע, תנ"ך, מתמטיקה, אנגלית, הלכה. מדובר בבגרות המינימלית על פי הנהלים הרשמיים של משרד החינוך. מעדויות של מחנכים ומנהלים מתברר כי מרבית התלמידים נכשלים במבחנים במקצועות החול.

שנעשו לצורך מחקר זה תואר מצב בלתי נסבל: קב"סים רבים לא ידעו כלל על נשירה של נערים ממסגרת של ישיבות קטנות כיוון שהם נשארו רשומים בישיבה אף שנשרו רק כדי למנוע את גיוסם הלא רצוי לצבא. הם לא ידעו גם על הקשיים והצרכים של נערים מנותקים, נושרים או מתקשים הרשומים בישיבה. גם במשרד החינוך מכירים בצורך באבחון והכוון מקצועיים, אך עדיין אין הסכמות על המסגרת הנדרשת. אחד האתגרים של מסגרת כזאת הוא לשמור על הזיקה של הנער לקהילה החרדית כדי לזכות לשיתוף פעולה מצד בעלי עניין חרדים. עסקנים ואנשי חינוך חרדים מעדיפים לשלב את הנערים במסגרות מקצועיות של משרד העבודה והרווחה משום שהיקף לימודי הליבה בהם קטן יותר מהיקפו במסגרות של משרד החינוך, וכן בשל ההערכה של גורמים אלו כי במסגרות החינוך של משרד העבודה והרווחה יש פחות תכנים חינוכיים-חברתיים שאינם הולמים את הצביון החינוכי החרדי המקובל. כמו כן, התקציבים שמקצה משרד העבודה והרווחה להקמת מוסדות חדשים ולשעות לימוד לתלמידים גדולים יותר מן התקציבים שמקצה משרד החינוך לצרכים אלו.²⁷

הרושם המתקבל הוא שמרבית התלמידים במסגרות המקצועיות מגיעים אליהן בליט ברירה ובמקרים מסוימים מסגרות אלו הן המוצא האחרון לפני נשירה מוחלטת. הן נבחרות בדיעבד ולא מלכתחילה, ולכן לא תמיד ברור מה מידת ההתאמה של התלמיד למסגרת. עם זאת, הרושם שהתקבל במהלך ראיונות העומק והסיורים במוסדות הוא שהמחנכים והרבנים במסגרות החינוך המקצועיות מסורים מאוד לתפקידם ועושים מאמצים להסביר לתלמידים את החשיבות שברכישת תעודת מקצוע ובשמירה על אורח החיים החרדי-אמוני המקובל.

המסגרות החרדיות המקצועיות-טכנולוגיות לנוער חרדי עומדות לפני דילמה קשה בעניין השירות הצבאי. מצד אחד, 36% מבוגרי המסלול הטכנולוגי

27 משרד העבודה והרווחה מקצה 3 מיליון ש"ח בממוצע להקמת מסגרת טכנולוגית לנוער חרדי; המסלול של משרד החינוך להקמת מסגרות טכנולוגיות, לעומת זאת, הוא מסלול תחרותי והתקציב שהוא מקצה נמוך יותר. האגף להכשרה מקצועית של משרד העבודה והרווחה מקצה 7 שעות שבועיות לכל תלמיד במסגרת מקצועית-טכנולוגית; משרד החינוך, לעומת זאת, מקצה לכל תלמיד 3 שעות שבועיות בלבד.

מתגייסים לצבא (על פי נתוני משרד החינוך).²⁸ מצד שני, אם לימודים במוסד בעל צביון חרדי מסוים יובילו את תלמידיו לגיוס לצה"ל, ייתכן שמוסד זה לא יוכל לקבל הכרה במידת חרדיותו, שכן ההתנגדות לשירות בצבא מושרשת היטב בחברה החרדית (כהן, 1993; בראון, 2017). יתר על כן, בצה"ל יש מחסור בכוח אדם בתפקידים מקצועיים מסוימים ולכן יש לו אינטרס לקדם גיוס של בוגרי תעודות מקצוע ממסגרות אלו. במסגרות אלו אתגר השמירה על הזיקה לחרדיות סבוך ומורכב שבעתיים בהשוואה לישיבות התיכוניות. מנגד, מסגרות חלופיות אלו מונעות נשירה חמורה יותר ומאפשרות לנוערים שאינם מסוגלים ללמוד בישיבות קטנות לרכוש מקצוע ולהשתלב לאחר מכן בשוק העבודה ובמסגרות ללימודים גבוהים.

מסגרות טכנולוגיות-מקצועיות באחריות משרד העבודה והרווחה

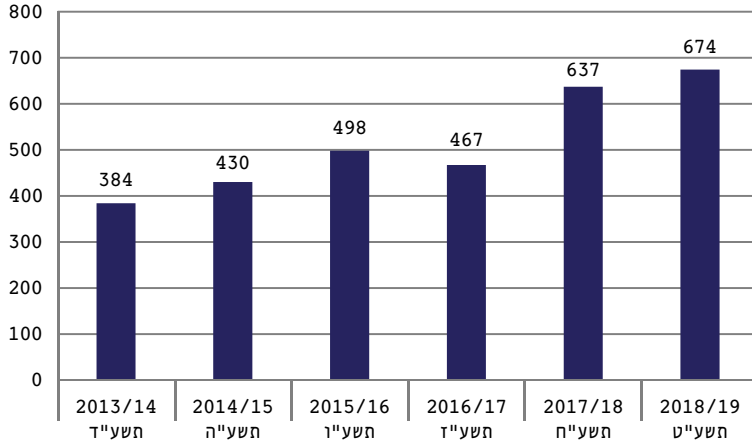
הגידול בהיקף: נתונים וסיבות

שבעה בתי ספר טכנולוגיים לנוער חרדי נמצאים בפיקוח האגף להכשרה מקצועית של משרד העבודה והרווחה. בכולם יחד לומדים כ־670 תלמידים.²⁹ לפי דיווחי גורמים במשרד העבודה והרווחה יש עלייה ברורה במספר הפניות של גורמי חינוך ומנהלי מוסדות חרדיים למשרד העבודה והרווחה. מטרת הפניות לקבל תקציב למסלולי הכשרה מקצועיים המיועדים לציבור החרדי ולהיות נתונים לפיקוחו של המשרד. מנתוני המשרד עולה גם שמספר התלמידים הנתונים לפיקוח האגף להכשרה מקצועית במשרד העבודה והרווחה עלה מאוד.

28 המפקחים על החינוך הטכנולוגי החרדי במשרד החינוך מיפו את המאפיינים של 445 בוגרים של מסלול זה בשנת תשע"ט. על פי המיפוי, כ־30% מהם המשיכו ללמוד לאחר מכן בישיבה גדולה, 25% התגייסו למסלולי שירות המותאמים לחרדים בצה"ל, 7% התגייסו לצבא במסלול כללי ועוד כ־4% השתלבו במכינה קדם-צבאית. כמעט חמישית מהבוגרים (18%) המשיכו ללימודי הנדסאות (י"ג-י"ד) ורק חלק קטן מהבוגרים (6%) השתלבו מייד לאחר לימודיהם בעבודה. יש להסתייג מנתונים אלו כיוון שהם לא היו נחונים לבקרה מחקרית שיטתית.

29 לפירוט סוגי המסגרות המקצועיות בפיקוחו של משרד העבודה והרווחה ראו נספח ב.

7 חרשים
מספר התלמידים בבחי ספר להכשרה מקצועית של
המשרד לעבודה ורווחה (תשע"ד-תשע"ט)

מקור: וייסבלאי, 2019.

על אף עלייה מרשימה זו (12% בממוצע בשנה), שיעור התלמידים החרדים במסגרות החינוך המקצועי של משרד העבודה והרווחה הוא רק כ-6% מכלל התלמידים בחינוך המקצועי בישראל (בהשוואה ל-2.7% מהתלמידים בתשע"ד). כמו כן, התעודה שמעניק משרד העבודה והרווחה איננה תעודת בגרות, אלא רק תעודת גמר או תעודת מקצוע, והיא איננה מאפשרת למחזיקים בה ללמוד לימודים גבוהים או לימודי הנדסאות.

אחד ההסברים לגידול זה קשור לעובדה שאף על פי שמרבית התלמידים בחינוך המקצועי עדיין לומדים במוסדות שכפופים למשרד החינוך, מקצת העסקנים והמחנכים החרדים מעדיפים כמדומה את המסלול המקצועי של משרד העבודה והרווחה משלושה טעמים: (א) מסלול זה מכוון לשוק העבודה ומאפשר

למתלמידים להתנסות במהלך הלימודים גם בעבודה מעשית.³⁰ במקרים רבים תעודת ההסמכה המקצועית מטעם משרד העבודה והרווחה מקנה לבוגרים אפשרויות כניסה טובות יותר לשוק העבודה בהשוואה לתעודת הבגרות המקצועית; (ב) לטענת אנשי חינוך חרדים רבים נוח יותר לעבוד עם הפקידות המקצועית של משרד העבודה והרווחה, הנחשבת "נקייה" מאינטרסים חינוכיים שעלולים לאיים על אורח החיים החרדי; (ג) תקציבי האגף להכשרה מקצועית במשרד העבודה והרווחה להקמה ולתפעול של מסגרת חינוך מקצועית גבוה מתקציבי משרד החינוך.

רוב הפניות למשרד העבודה והרווחה מגיעות מצד מוסדות לנוער חרדי נושר או נוער בסיכון. מוסדות אלו מבקשים להעניק לתלמידיהם אפשרות להשתלב בשוק העבודה, ותעודת מקצוע של משרד העבודה והרווחה היא אפשרות חינוכית ומקצועית טובה לנוערים ממשפחות מצוקה שמבקשים פתרון תעסוקתי מיידי ומהיר (בהשוואה לתעודת בגרות). זאת ועוד: תעודת ההסמכה של משרד העבודה עדיפה מבחינה זו מתעודת בגרות טכנולוגית של משרד החינוך, שאיננה מוכרת על ידי מרבית המעסיקים בתחומים המקצועיים שבהם נערכת ההכשרה הטכנולוגית. מערך הלימודים במסגרות של משרד העבודה נשען על שלושה נדבכים חינוכיים משלימים ולא על לימודי מקצוע בלבד. שילוב נדבכים אלו יחד נועד לספק מענה מיטבי לנוערים שמגיעים משולי החברה החרדית:

בלי אופק לחיים לא תוכל לתת לנוערים הללו שום דבר [...] מגיע ילד ממערכת חינוך שהוא לא מבין מה רוצים ממנו [...] הוא לא הפעיל את היכולות שלו ואין לו מסוגלות כלל, הוא כל הזמן חווה כישלונות כי גם כשהצליח קצת לא היה לזה שום משקל בחייו. ככה אתה מאבד באופן אוטומטי את האמון שלך בעצמך ובאחרים [...] ילד כזה אתה צריך לבנות מחדש, "לשפץ" אותו, [לכן] אצלנו זה לא בית הבראה, יש מערכת לימודים, יש תעודות. אנחנו כפופים למשרד העבודה והרווחה ולרשת "אורט", אתה

30 התנסות זו כוללת עבודה במפעל או בעסק שקשור לתחום הלימוד של המתלמידים. בכיתות י' מדובר ביום עבודה והתנסות תעסוקתית בחוץ בית הספר ובכיתות י"א-י"ב כבר מדובר בעבודה של יום או יומיים בשבוע.

לא יכול לעשות מה שאתה רוצה [...] אני רוצה תלמידים שילמדו מקצוע, ילכו לבית הכנסת, יניחו תפילין ויבואו לשמוע שיעור תורה קצר [...]. יש אצלנו שלוש צלעות: **צלע ראשונה** היא ישיבה לא גדולה ולא חשובה באופן מיוחד כדי לקרב וללמד אותם קצת אחרי שהר"מים³¹ עוברים הכשרה מיוחדת [...] אתה חייב להתחבר לבעיות שלהם כי אחרת לא תבין אף פעם מה כואב להם ומה הם מסוגלים [...] הם סוחבים על הגב "מזוודה" מאוד גדולה, לכן חייבים לתת להם תחושה של מילוי יכולות ודלק להמשך. **הצלע השנייה** היא לימוד מקצוע **והצלע השלישית** היא בנייה של האישיות על ידי חוגי סוסים, מרעה, קרב מגע, גן ירק ועוד [...]. בסוף אתה רואה אנשים שעומדים על הרגליים אחרי שאף אחד לא האמין בו לפני כן [...] להתמודד עם סלילת הדרך הזו לנער זה אתגר המגרד את העננים (מנהל מרכז טכנולוגי תורני, ההדגשות שלי).

הקשיים שעומדים מתמודדים הנערים המגיעים למסגרות אלו ומחנכיהם הם עצומים. חוויית הכישלון בלימודי הקודש של עולם הישיבות הקלסיות, הקשיים בלימודים, חוסר האמון של הורים, מחנכים ותלמידים בני גילם – כל אלו מייצרים תחושת חידלון וחוסר סיכוי. כדי לבנות מחדש את הסיכוי של נערים אלו להצליח במסלול חיים נורמטיבי נדרשת דרך ארוכה ומסועפת שיש בה אלמנטים פסיכולוגיים, חינוכיים וחברתיים מורכבים. על כן 5 מתוך 7 המסגרות הללו מתקיימות בתנאי פנימייה, על אף העלויות הגבוהות הכרוכות בכך.

ה מאפיינים של מסלולי ההכשרה והמוטיבציה ללימודי מקצוע

לטענת גורמים במשרד העבודה והרווחה נראה כי הביקוש עולה על ההיצע – כלומר יש נערים שמעוניינים להתקבל ונשארים ללא מענה. מגמות הלימוד המבוקשות ביותר הן חשמל, תחזוקת מחשבים וניהול רשתות, נגרות, אוטוטרניקה, הפעלת צמ"ה (ציוד מכני הנדסי), מכונאות רכב, מכונאות

כללית, חשמלאות, רתכות, טכנאות CNC, תקשוב ועוד. כמעט שלושה רבעים מהתלמידים (72.5%) זכאים לתעודות גמר במקצועות הנלמדים (וייסבלאי, 2019).³² למגמות אלו יש ביקוש גבוה יחסית בתעשייה. בתי הספר משתייכים לרשתות חינוך להכשרה מקצועית כמו רשת אורט, עמל ואמי"ת. חשוב להדגיש שמסלולי הלימודים הללו דורשים מן הנערים להשלים פערים רבים, שהרי מילדותם למדו במסגרות תורניות חרדיות שבהן לימודי החול הם ברמה נמוכה מאוד ולא מוקנים בהן כישורים ומיומנויות בסיסיים ביותר. לכן ההשקעה הנדרשת כדי שנערים אלו יצליחו בלימודים היא גבוהה מאוד. גם העבודה שרבים מן התלמידים מגיעים מבתים קשי יום היא חסם המקשה על הצלחתם בלימודים. לכן טוענים גורמים במשרד העבודה והרווחה שללא תקצוב של פנימיות לנוערים משולי החברה החרדית יהיה קשה מאוד להביא אותם להישגים לימודיים ומקצועיים משמעותיים וכך למשוך צעירים נוספים שמעוניינים לרכוש מקצוע ואינם מתאימים או אינם מסוגלים להתמיד בלימודי הקודש. כך מתארת את הקשיים, האתגרים וההצלחות בתחום מפקחת מקצועית על החינוך המקצועי במשרד העבודה והרווחה:

אם היו לנו תקציבים גדולים ותקנים רבים יותר, במיוחד למסגרת הכוללת פנימייה, אז בוודאי שניתן היה להרחיב משמעותית את מספר הלומדים במסגרות מקצועיות בביקוח שלנו למגזר החרדי [...]. אלינו מגיעים לא מעט נערים וצעירים שהם על גבול האנאלפביתיות, ובמקום שמשרד החינוך ישאל את עצמו כיצד זה קורה שילד בכיתה י' אינו קורא כראוי, אז הם כועסים עלינו שעם השקעה נכונה ועם מעטפת נכונה, ובעיקר בעזרת הלימודים תוך כדי עבודה, ניתן להצליח ולא לחוות כישלון, אז הם מצליחים. הם לא מתייבשים שעות רבות בלימודים חסרי תכלית [...]. מצד שני אני חושבת שהם באים אלינו בלי שום חוויית הצלחה והדרה חריפה כי המגזר החרדי לא הצליח עדיין לייצר תחומי ביניים טובים. או שאתה מצליח לשרוד או להצטיין בישיבות הקדושות או שאתה נפלט. אז מי מגיע אלינו באמת?

32 נחונים אלו נכונים לשנת 2018. התקציב הכולל למסגרות לימודים אלו עמד בשנת שע"ח על 48 מיליון ש"ח, מתוכם 20.4 מיליון ש"ח להשמה בפנימיות.

אלו בדרך כלל בנים של דור שני לבעלי תשובה המזוהים עם ש"ס. אנו פוגשים נערים וילדים שחוו הזנחה קשה מאוד מצד ההורים, המערכת החינוכית וכל הקהילה [...]. מגיעים לכיתה ט' עם פערים עצומים ומחסור מהותי בהרגלי למידה [...] למי שאין הרגלים מתקשה מאוד להשלים את החסר (ההדגשות שלי).

חרף כל הקשיים הנזכרים נראה שמודל הלימודים המקצועי-טכנולוגי בבתי ספר אלו מייצר הצלחות. כלומר השילוב בין לימודים עיוניים כלליים ומקצועיים לעבודה מעשית והתנסות בתחום הנלמד מאפשרת לנערים אלו לעלות על מסלול ההצלחה, לרכוש מקצוע מעשי בשוק העבודה ולשמור על זיקתם לעולם החרדי. עם זאת, חשוב לשים לב לדברי הביקורת של המפקחת על מערכת החינוך החרדית ועל הקושי של הנהגת הקהילה להכיל פתרונות מגוונים לנוער חרדי מתקשה. אף על פי כן, בגלל צורכי הפרנסה הבווערים, בעיקר של הציבור החרדי-ספרדי, ניכרת מגמה הולכת וגדלה של הורים ותלמידים שמעדיפים לרכוש מקצוע טכנולוגי לצד לימודי הקודש. הסיבות להעדפת לימודים משולבים (לימודי מקצוע ולימודי קודש) קשורות גם למגמות חדשות בקרב ציבור זה:

לדעתי מי שנשר לא בהכרח נכשל [...] אין משפחה ספרדית של בעלי תשובה שאין בה נשירה או שיש קושי מול ההורים. [ככה] מתחילה התפרקות של המגזר הזה. בהתחלה "גירדנו" בכל שנה 18-20 נערים. היום זה כבר אחר, היום יש כבר 30 תלמידים כל שנה. לציבור הספרדי נמאס כבר לשלוח את הילדים שלו לשיבות חרדיות והוא גם חושב על פרנסה. זה משהו שהולך לדעתי להתפוצץ בצורה מטורפת [...]. אז יש גידול בנוער חרדי ספרדי של בעלי תשובה שכנראה מלכתחילה היה צריך מסגרת אחרת. יש להם [לבעלי תשובה ספרדים] תפיסת עולם שונה ולכן אם אח אחד נשר אז לא רוצים שעוד אחד ינשור ויש עוד שיקול כלכלי של מקצוע לעתיד וסדר יום של פחות לימודי קודש (ראש ישיבה לנושרים ונוער בסיכון).

לדברי ראש הישיבה, השילוב בין סדר היום השונה של הציבור הספרדי, הרקע החברתי-תרבותי שלו (מקורם של בעלי התשובה אינו בעולם החרדי אלא בעולם החילוני או המסורתי) וצורכי הפרנסה הביא בשנים האחרונות לגידול ניכר

במספר הפונים למסגרות מקצועיות וטכנולוגיות המיועדות לנוער חרדי. נראה גם כי החרדיות ה"רכה" של החברה החרדית הספרדית, השונה מן החרדיות הנוקשה של הזרמים הליטאיים והחסידיים, מאפשרת להם גמישות רבה יותר ביחסם למסגרות החינוך האלה (ליאון, 2009). עם זאת, בהמשך אותו ריאיון תיאר ראש הישיבה גם את הקושי של המוסד שהוא עומד בראשו להתמודד עם העמדות הרווחות בציבור החרדי – בעיקר עם חששו הסמוי והגלוי מתופעות של חילון. על כן, כפי שתואר לעיל, רבות מהמסגרות החרדיות המקצועיות, ובכלל זה המסגרת של ראש הישיבה המצוטט לעיל, ממוקמות מחוץ לגבולות הפיזיים של הקהילה החרדית, אם בשולי הערים והשכונות החרדיות ואם בפריפריה החרדית החברתית של אוכלוסיית החוזרים בתשובה ממוצא מזרחי. עוד עדות על הקשיים של הנערים החרדים שהתחנכו בתלמודי תורה עולה מדבריו של ראש בית ספר טכנולוגי־מקצועי חרדי:

אלו נערים שלא ממש הגיעו לרחוב, אבל מצד שני אין להם מודעות של משמעת ושעות [חוסר יכולת לעמוד בזמנים], זה נושא מאוד קשה. שתבין, הם מתחילים בכיתה י' מההתחלה ובסוף כיתה י"א יש כבר בגרויות. אין הרבה זמן להשלים תלמידאות בסיסית, אז "הלך" הסיכוי להגיע לסיום מוצלח. היום אנחנו מקבלים מבתי ספר מאלעד, חשמונאים, מודיעין עילית. חוץ מתלמיד אחד, כולם דור שני לחוזרים בתשובה חרדי־משמעי.

החינוך הטכנולוגי לנוער חרדי: אתגרים וחסמים

מסלולי הלימוד המקצועיים־טכנולוגיים עומדים לפני שני סוגים של מכשולים או אתגרים. האחד הוא מבני־ארגוני ונובע מפיצולו של החינוך המקצועי והטכנולוגי בישראל לשני משרדי ממשה, שלכל אחד מהם יעדים ומטרות משלו. האחר הוא חברתי־קהילתי ונובע מהיעדר לגיטימציה או לגיטימציה מעטה של מסגרות החינוך המקצועיות – הלומדים בהן אינם נחשבים שווי ערך מבחינה רוחנית וחברתית ללומדים בישיבות הקדושות המקובלות על החברה החרדית.

האתגר החברתי־קהילתי משפיע במידה רבה גם על האתגר המבני־ארגוני: כיוון שהחינוך המקצועי־טכנולוגי, כמו החינוך העיוני בישיבות התיכוניות, מעורר אי־נחת והתנגדות הן בהנהגה הרבנית הן בהנהגה הפוליטית החרדית, שום

גורם ציבורי חרדי בעל מעמד אינו מוכן לקבל עליו את הטיפול בו מול הרשויות המקומיות, משרדי הממשלה, האגפים והמינהלים השונים הממונים על חינוך מקצועי לנוער חרדי. לכן למרות הפוטנציאל הגבוה כביכול להגדלה ניכרת של מספר התלמידים החרדים במסגרות מקצועיות וטכנולוגיות, הרי ללא יד מכוונת ותקציבים נאותים ייתכן שלא יהיה אפשר לחזק ולשפר את כמותן ואיכותן של המסגרות הטכנולוגיות לנוער חרדי נושר. לפי שעה עדיין אין די תקציב, בעיקר לפנימיות של משרד העבודה והרווחה, אבל גם למוסדות של משרד החינוך. הכפילות המבנית המיותרת גובה כאמור גם מחיר תקציבי, ודומה שרק פתרון מערכתי שיוחלט עליו בדרג מקבלי ההחלטות יוכל להתיר את הסבך שבו נמצא מערך חינוכי זה.

המסגרות המקצועיות והטכנולוגיות שוליות משתי בחינות: (א) יש נטייה ברורה להרחיק אותן פיזית מלב ריכוזי האוכלוסייה החרדית בישראל, היינו מירושלים ומבני ברק; (ב) הן משקפות הדרה ברורה של הציבור החרדי-ספרדי בכלל, ושל בניהם של בעלי תשובה ספרדים בפרט, מן השיבות החרדיות המובילות. כלומר ייתכן שמסלולי חינוך אלו הם מעגל שני ושלישי של הסללה, לא בהכרח מכוונת וממוסדת, של צעירים משולי החברה החרדית לחינוך מקצועי-טכנולוגי. ההסללה נעשית בטרם התברר אם החינוך המוצע יכול לספק לבוגריו כישורים מספקים ונאותים להשתלב ולהתקדם בשוק העבודה ומתוך כך לזכות במוביליות חברתית וכלכלית.

הם התלמידים ברמה היותר נמוכה, עובדים של רצפת הייצור, מפעילי מכוונת. מי שיוכל יהיה בשלב הפיתוח וההנדסה של המוצר, מי שאנו רואים אותם (מצליחים) קצת יותר. אז או שתנקה שבבים או שתייצר אותם, [אבל] יש פה חוסר הבנה בסיסי ואמיתי מי אלו התלמידים הללו ומה הרקע שלהם [...]. בגלל הרקע שלהם הם צריכים מעטפת של 24 שעות, 7 ימים בשבוע, וזה דורש המון עבודה, לי אין מספיק שעות חינוכיות לתת לו (מנהל מוסד מקצועי לנוער חרדי).

הנוער החרדי הלומד במסגרות המקצועיות-טכנולוגיות נמצא באזורי גבול לימינליים. מקצת המחנכים, ההורים ובני הקהילה החרדית רואים בו נוער נושר לכל דבר ועניין רק משום שעזב את עולם השיבות הקדוש. לפיכך רבים מהנערים

הלומדים במסגרות מקצועיות, אם בביקוח משרד החינוך ואם בביקוח משרד העבודה והרווחה, הם חלק מגרעין מתרחב של נוער שוליים חרדי ומקצתם מוגדרים כנוער בסיכון בהתאם לקריטריונים שקבע משרד העבודה והרווחה.

לכן נוסף על הבעיות והחסמים המבניים והתקציביים, חשוב לחזור ולהדגיש שללא הכרה כנה ואותנטית של ההנהגה החרדית בצורך להפנות נערים חרדים למסגרות לימוד טכנולוגיות מקצועיות מתוך שמירה על זיקתם לעולם החרדי ולחברה החרדית, ייתכן שלא יהיה אפשר להגיע לכלל פריצת דרך של ממש במסלולים אלו. המסגרות המקצועיות טכנולוגיות עלולות להיוותר גם בעתיד ברירת מחדל בעבור החלשים והמתקשים בחברה החרדית, ולא אפשרות שפתוחה גם לזרם החרדי המרכזי. בניו ימשיכו להתחנך במסלולי הלימוד התורניים המוערכים והיוקרתיים.

מסגרות לנוער בסיכון וישיבות מכילות

אחד האתגרים הבולטים ביותר שעלו במחקר זה קשור להיקפה ולעומקה של הבעיה הציבורית של נוער חרדי בסיכון או נוער חרדי מנותק. בישראל חיים כמעט 200 אלף בני נוער וצעירים במצבי סיכון. לפי דיווחי משרד הרווחה, רק 30% מהם מקבלים סיוע מתאים. רבים מהשירותים לנוער בסיכון ניתנים כיום באמצעות מיקור חוץ בתקצובה ובפיקוחה של הממשלה. בעבר הניחו שאורח החיים הדתי מספק הגנה מפני מצבי סיכון, אבל היום ברור שתופעה זו לא פסחה על הציבור החרדי בישראל. באפריל 2019 פרסם מרכז המחקר והמידע של הכנסת דוח מקיף על טיפולן של הרשויות בנוער חרדי בסיכון ובסכנת נשירה ממערכת החינוך (וייטבלאי, 2019). הדוח מצביע הן על היקף התופעה והתרחבותה הן על הגורמים הממשלתיים-ציבוריים המסייעים לנוער זה. מהדוח עולה שבשנת 2018 טופלו במסגרות של משרד החינוך 6,523 בני נוער, שהם כ-2.6% מכלל התלמידים החרדים. נתון זה כולל טיפול במסגרות חוץ בית ספריות במסגרת המחלקה לקידום נוער ותוכנית היל"ה (השלמת יסוד ולימודי השלמה). מחלקה זו נועדה לספק מענה לנושרים ממסגרות חינוך ולנוער מנותק שעובד או לומד אך יש לו קשיים. גם גורמים במשרד הרווחה מסייעים לנוער זה: השירות

לנוער מפעיל את תוכנית נוח"ם (נוער חרדי מנותק) במסגרת מינהל סיוע לבתי המשפט ותקון; רשות חסות הנוער; בתי ספר מקצועיים של האגף להכשרה מקצועית וזרוע העבודה (שתוארו בפרק הקודם); התוכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון; ועוד.³³ על פי נתוני מינהל סיוע לבית המשפט ותקון במשרד הרווחה גדל מאוד מספר בני הנוער החרדים המטופלים בתוכניות לקידום נוער בסיכון, מ־3,238 צעירים חרדים בסיכון בשנת 2014 ל־4,530 בשנת 2017.³⁴ כמעט מחצית (48.3%) מכלל המטופלים החרדים במחלקה לקידום נוער במשרד החינוך הם חוזרים בתשובה, הרבה יותר משיעורם הכללי באוכלוסייה החרדית; 21% הם חרדים ספרדים (וייסבלאי, 2019: 17). על פי המיפוי בדוח שפרסם מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 81% מבני הנוער החרדים בסיכון חיים במשפחות גדולות שבהן 4 ילדים ויותר, 12% חיים במשפחה חד־הורית וב־18% אין הורה מפרנס; ל־40% מהנערים בסיכון יש מוגבלויות או לקויות (וייסבלאי, 2019). אף שהדוח מראה על גידול בתופעה זו ובמספר הגורמים העוסקים בטיפול בנוער זה, אחת המסקנות המרכזיות שלו מדאיגה ביותר:

גורמים רבים מאוד מעורבים בטיפול מערכת הרווחה בנוער חרדי בסיכון הן ברמה הארצית והן ברמת הרשות המקומית. למרות פעילותה של התכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון, שתפקידה לקדם שיתוף פעולה והעברת מידע בין גורמים שונים העוסקים בנוער בסיכון ולפעול להשגת רצף שירותים ומענים לאוכלוסייה זאת, בפועל ברשויות רבות, ובמיוחד ברשויות מעורבות, השירות לנוער חרדי בסיכון חסר ולא ניתן מענה מותאם לכלל האוכלוסיות הנזקקות. בנוסף, אחד הגורמים המשמעותיים הפועל בקרב נוער חרדי בסיכון היא היחידה להכשרת נוער באגף להכשרה מקצועית. למרות שהיחידה

33 יש לציין כי ההגדרה של נוער "בסיכון" איננה הגדרה אחודה וברורה הן ברמה המעשית הן ברמה התאורטית.

34 נתוני מינהל הסיוע לבתי המשפט ותקון במשרד העבודה והרווחה. משנת 2018 לא נאספו נתונים ברשויות המקומיות ולכן הנתונים לשנה זו נלקחו ממערכת המשרד בלבד. מדובר אפוא בנתונים חלקיים בלבד שאינם מייצגים את הטיפול בנוער ברשויות מקומיות. הדיווח המהימן האחרון הוא משנת 2017.

נמצאת כיום במשרד הרווחה, אין תיאום והעברת מידע מלא בינה לבין מערכת הרווחה ושירותי הרווחה ברשויות המקומיות (שם: 43, ההדגשה שלי).

מסקנה זו מתבססת על ממצאי הדוח: יותר משלושים גורמים במוסדות המדינה ובשלטון המקומי מטפלים בנוער נושר ובנוער חרדי בסיכון, אך הטיפול בהם אקלקטי למדי וחסר יד מכוונת. אין הסתכלות כוללת ברמה ציבורית־ממשלתית בתופעה זו, אף שהיא חורגת מגבולות הגזרה של הציבור החרדי ויש לה השפעות ברורות על החברה הישראלית כולה.

מאפיינים של נוער בסיכון וסוגי אוכלוסיות בסיכון

בטרם אתאר את מאפייניה ומגמותיה של תופעה זו ראוי לתת את הדעת על הכללתה של אוכלוסייה זו במסמך מדיניות זה. כאמור, חלק ניכר מהתלמידים במסגרות החינוך החלופיות לנוער חרדי, בעיקר במסגרות המקצועיות ובישיבות ה"מכילות" (שיתוארו בקצרה להלן), משתייכים לאוכלוסייה של נוער בסיכון ובסכנת נשירה בחברה החרדית. כלומר אוכלוסייה זו היא אחד מערוצי ההזנה העיקריים של מסלולים אלו. לעיתים באותו מוסד עצמו יש נערים שמוגדרים רשמית על ידי משרד הרווחה כנוער בסיכון לצד נערים במצב דומה שאינם מוכרים על ידי משרד הרווחה. כמו כן, במקצת המוסדות לנוער חרדי בסיכון ניתנות הכשרות מקצועיות כאלו ואחרות. חשוב להבין אפוא שההבחנה בין מוסדות טכנולוגיים לנוער נושר למוסדות לנוער חרדי בסיכון איננה חד־משמעית. לכן ישנן חפיפות רבות הן בין סוגי מוסדות אלו הן בין הקטגוריות הרשמיות והזהותיות שנוער השוליים משויך אליהן. כדי להבין את האתגרים העומדים לפני הגורמים המבקשים לקדם מוסדות אלו חשוב שנכיר מעט את המאפיינים ואת הרקע של נוער זה. כך מתאר את הנערים ראש ישיבה של מוסד המוכר על ידי משרד הרווחה:

זה דור של בעלי תשובה. ההורים חזרו בתשובה עוד בטרם נולדו הילדים – הילדים שלהם יותר בעייתיים. מי שגדל בבית חרדי מלכתחילה, יותר קל איתם, ולמה? אבא בעל תשובה מעולם לא ידע מה עובר ילד בישיבה ומה זה הלחץ הזה של הישיבות בפנימייה. לעולם לא יבין את הלחץ בישיבה רגילה

עם כל ההספקים והמבחנים הללו [...] הילדים שם מתמרדים בצורה קשה מאוד, בגיל 14-15 הם מפורקים, כל הבחורים הגיעו מהמגזרים של השכונות החרדיות בביתר עילית, עמנואל, אלעד [...] ילד חרדי שרואה את כל הדודים והסבים והסבתות יודע שזה המסלול. ילד בעל תשובה הוא מכיר את הסבא וסבתא חילונים [לכן] צריך פתרון אחר לבנים של בעלי תשובה ואני עושה את זה בגדול פה. צריך פה הכשרה להורים, אין הורה שלא נכנס לפה ואני קולט את זה שהוא בעל תשובה.

לפי תיאור זה, שחזרתי ושמעתי כמותו בהזדמנויות אחרות, רבים מן התלמידים במסגרות המוכרות על ידי משרד הרווחה הם דור שני לבעלי תשובה, בעיקר ממוצא מזרחי-ספרדי. הפער בין האידאל התורני המקובל בישיבות, שמקורו כאמור בישיבות ליטא, למציאות חייהם של חוזרים בתשובה, מקשה עליהם להתמיד בלימודים בישיבות ומגביר את הסיכוי שינשרו. להב מונה שני גורמים משלימים למצבי הסיכון הנדונים: גורם אחד הוא הדחייה שחווים החוזרים בתשובה מצד הקהילה החרדית ובעיקר מצד הממסד החרדי. הנערים חווים דרך הוריהם תחושה של דחייה ומרגישים את קשיי הקליטה בחברה החרדית – חברה שזרים מתקשים מאוד לאמץ את הנורמות המקובלות בה במלואן. גורם אחר הוא הפער בין ההורים לילדים ברמת הדתיות וברמת האמונה. פער זה מוביל למתחים ולקונפליקטים בין ההורה לילד בנוגע למנהגים שונים (להב, 2005; Pearce and Haynie, 2004). גם שאלת השייכות והזהות היא שאלה קריטית לנוער בסיכון בכלל ולנוער חרדי בפרט:

שאלת הזהות היא קריטית כי היא אחד הגורמים המרכזיים של נוער במצבי סיכון שונים. זה מאפיין מגזרים רבים, אבל זה מאוד בולט בציבור הדתי והחרדי [...] הכוונה במשברי זהות היא לכל מי שמשהו לא ברור בזהות שלו, אז המסרים והשדרים מערערים את הילדים וזה גורם מאוד מרכזי למצבי סיכון של נוער. אבל מצבי הסיכון היום מתחילים גם אצל הורים מבוגרים בני חמישים ומעלה. מישהו שעבר תהליך זהותי לפני 25 שנה ופתאום מתחשק להם לשמוע קצת מוזיקה ישראלית מפעם או לצאת לפיקניק עם המשפחה החילונית ובתת־מודע וגם במודע זה משפיע על הילד והנער, זה משבר זהות חריף ומערער. שאלות

רבות צפות ועולות. בקהילות ומשפחות יציבות ומבוססות מבחינת זהותן יש לעיתים משברים מסוגים ומסיבות אחרות: נניח שהאישה עובדת במקום עבודה שמחייב שימוש באינטרנט ובדוא"ל, מתחילים לאט לאט לחלחל לבית ולמשפחה תכנים ומידע לא מוכר שגם הוא מערער משהו ביציבות של המשפחה, או ביחסים בין בני הזוג, שעלולים לגרור משברים שונים (מפקח במשרד החינוך).

מתיאור זה עולה ששאלת הזהות אינה מתעוררת רק במשפחות של חוזרים בתשובה, אלא גם בבתי חרדיים רבים שבהם יש תהליכים של יציאה מחומות הקהילה המגוננת והשומרת של חברת הלומדים. שאלות זהות כאלה יכולות להוביל נערים למשברים ולמצבי סיכון שונים.

משיחות עם גורמי חינוך ומראיונות עומק עם מומחים עולה שיש חשיבות רבה לקיומם של מוסדות שמגינים על הנערים מן ה"רחוב". עם זאת, לא בכל המוסדות הללו יש מסגרת פנימייתית, ולכן אחד הקשיים שעמים מתמודדים מנהליהם הוא הנורמות הקלוקלות שנערים אלו ספגו במקום מגוריהם:

מי שבפנימייה יותר קל לי לעבוד איתם, אלו שבחלופת מעצר הכי קל לי לעבוד איתם לעומת מי שלומד כאן אקסטרני 50% יותר קשה לי לעבוד מולו. אני מרמה את עצמי, אני אומר לכם, מי שלא סופר את ההורים שלו והוא אקסטרני אין לי שום כוח מולו [...] לסקטור הספרדי אין כסף בבית ולכן אני מחייב אותם לעבוד בערב, אחר הצהריים, אני מסדר להם מלצרות בבני ברק או במקומות אחרים. אני רוצה שירוויחו את השקל [...] כיוון שאני לא יכול להחזיק אותם אחרי השעה ארבע חמש, אז במקום שיתבטלו ויעשו שטויות אז לכו לעבוד [...] שלא יהיו נטל על ההורים וידעו מה זה להרוויח את השקל וככה יהיו יותר מוכנים [...]. אני רוצה שילמדו מקצוע לחיים, שייכנסו למעגל החיים [...]. זה נוער שלא מסוגל לשבת ללמוד חומר תאורטי, הוא רוצה וצריך מקצוע תכלס. אין להם סבלנות, "תן לי משהו ביד" [...], צריך לתת לו סיפור מידי כדי לבנות אותם ולתת להם את החוויה שהוא צריך כדי להצליח בעתיד [...]. בשביל זה אני

צריך משאבים ומקצועות להכשרה (ראש ישיבה לנוער בסיכון בפיקוח משרד העבודה והרווחה).

כלומר, יצירתה של מסגרת מכילה המשלבת לימודים תורניים חלקיים, רכישת מקצוע ועבודה חשובה כדי לאפשר לצעירים אלו לשקם את חייהם ולחזור למסלול חיים נורמטיבי ויצרני. כיוון שרבים מצעירים אלו מגיעים כאמור משכבות מצוקה וממשפחות מצוקה, נושא הפרנסה חשוב מאוד לתהליך השיקומי שלהם. גם רכישת המקצוע אינה כרוכה פעמים רבות בלימודים ממושכים. מסגרת הפנימייה מאפשרת לפקח טוב יותר על הנערים. הצורך להרחיב ולחזק את המסגרות האלו הוא קריטי לנוכח הגידול בהיקף התופעה של נוער חרדי בסיכון:

יש גידול עצום! כמה נשארו בחורי ישיבות? כמו פטריות צצות ישיבות כמו שלי [...]. הבחורים הבינו שיש חלופות אחרות היום, כ-80% מההורים לא רוצים להבין את זה ועוד עשרים אחוז מבינים את זה.

על הגידול בתופעה של נוער חרדי בסיכון אפשר ללמוד אפוא הן מן הנתונים ה"יבשים" שמספק משרד הרווחה הן מפתחתם של מוסדות רווחה שונים למען נערים אלו בידי אנשי חינוך חרדים.

אתגרי הטיפול בנוער חרדי בסיכון

מכאן עולות שתי שאלות מרכזיות ומעשיות כאחד: (א) כיצד אפשר לצמצם את תופעת הנוער החרדי בסיכון? (ב) מהם הפתרונות החינוכיים המיטביים בעבור נוער זה? מפגישות, סיורים, ראינות ושיחות עם אנשי חינוך במוסדות מיוחדים לנוער חרדי בסיכון עולה שיש חשיבות מיוחדת להכלה והעצמה אישית של כל נער (ונועה) במצב סיכון. מסגרות אלו, שמיועדות לנוער חרדי בסיכון, שמקצתו אינו מקיים עוד אורח חיים חרדי מלא או אפילו חלקי, מספקות לצעירים אלו תוכניות העשרה, חוגים וטוילים, הכשרות מקצועיות שאמורים להכין אותם טוב יותר לחיים. למשל קורסים של מד"א, קורסים באנגלית, קורסי רובטיקה ועוד. כמו כן, לתלמידים ניתנת תמיכה רגשית של צוות חינוכי ייעודי. הן משלבות לימודי קודש עם לימודי חול ברמות שונות, אך ככלל מיוחסת בהם חשיבות רבה ללימודים מעשיים, המאפשרים השתלבות מהירה בשוק העבודה. הלימודים

הטכנולוגיים, הזוכים לתמיכת המדינה, הם אפוא פתרון נוח שמתאים לרבים מהנערים החרדים במצבי סיכון. אך לא תמיד הלימודים האלה נותנים לנוער בסיכון מענה מספק. כך התבטא איש חינוך חרדי המסייע לנוער זה ומקפיד לתת לנערים בסיכון מענה הן בתחום החינוך הן בתחום של כישורי חיים בסיסיים כגון עמידה בזמנים, עמידה ביעדים, משמעת ועוד:

לא נתנו להם [לנוער בסיכון] הכשרה מקצועית אבל נתנו להם כלים להצליח, המוסד שלי זה לא עיר מקלט! מפורשות לא, עיר מקלט יש הרבה מקומות כאלו, תישן ותקום מתי שאתה רוצה, תעביר את הזמן עד שתתחתן וזהו, יש הרבה מקומות מהסוג הזה לצערי – אצלנו הנער קיבל הכרה בחשיבות הלמידה וקיבל בסיס של למידה והרגלי למידה, גם בלי תעודה פורמלית [...] הוא מוכן לחיים!

ישיבות מכילות

בשנים האחרונות השכיל הציבור החרדי לפתח מסגרות טובות לנוער חרדי מתקשה ולנוער בסיכון, בהן ישיבות רבות המכונות "ערי מקלט", או בעגה המקצועית "ישיבות מכילות". הכוונה למסגרת חינוכית ישיבתית שיש בה תנאים מקילים ולימודי קודש בהיקף מצומצם ולרוב אין היא משלבת לימודי חול. אנשי החינוך ואנשי המקצוע חלוקים בדעתם באשר למידת ההצלחה של מוסדות אלו. כמו כן, קשה מאוד לאמוד את מספר הישיבות ואת מספר הלומדים בהן. על פי הערכות של גורמים חרדיים במשרד החינוך, יש כיום כ־30 ישיבות מסוג זה. הן מוגדרות ישיבות קטנות לכל דבר ועניין, אבל מתקיימים בהן לימודי קודש "רכים". המבקרים של ישיבות אלו טוענים שמדובר בחממה נוחה שאינה מספקת לנוער מסגרת חינוכית משמעותית, לא תורנית ולא כללית. כאמור, אין בהן בדרך כלל לימודי חול והנערים מוחזקים בהן כדי לשמור על זיקתם לקהילה ולדאוג שלא יגויסו לצבא עד ליום חתונתם. המצדדים במדיניות שילובם של צעירים חרדים במעגלי תעסוקה איכותיים ובלמודים מקצועיים או גבוהים אינם רואים בהן כמובן פתרון מיטבי, שכן אין הן מספקות לצעירים אלו עתיד יצרני ומועיל בגיל הבגרות. אנשי חינוך חרדים רבים, לעומת זאת, סבורים

שמדובר בפתרון סביר שכן הוא מזכה את הנושרים בהכרה ובלגיטימציה מצד פרנסי הקהילה ומנהיגיה הרוחניים.

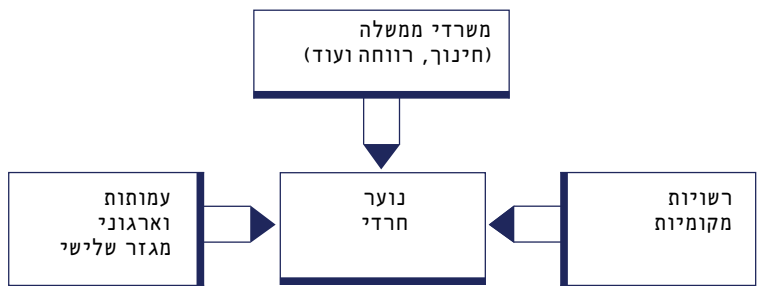
כלומר שלא כמו מסגרות חלופיות חינוכיות אחרות שנסקרו כאן, הישיבות המכילות נהנות בדרך כלל מלגיטימציה רבה יחסית. הסיבה: יש להן תדמית של מוסד תורני, גם אם לימודי הקודש בהן חלקיים ושטחיים ומסתירים קשיים לימודיים והתנהגותיים לא מבוטלים. הנראות של ישיבות מכילות אלו היא כשל ישיבה תורנית קלסית, אך שגם שם יש לעיתים תופעות פסולות נרחבות. חשוב להדגיש כי מדובר בישיבות שמבחינה משפטית אינן נבדלות מישיבות קטנות רגילות. ההגדרה של ישיבה כשיבה מכילה נעשית בעיקר על ידי רבנים ואנשי חינוך חרדים ומבטאת את דעתם שישיבות מסוימות הן קפדניות ואיכותיות פחות מישיבות קטנות מהזרם המרכזי. בישיבות אלו קל יותר לשמור ולשמר את הזהות והשייכות לקהילה החרדית וכך למנוע את נשירת הנערים והגעתם למצבי סיכון לא רצויים. הגיוון בתוכני הלימוד התורניים, כמו למשל לימודי מוסר, מאפשרים לנערים אלו – שמרביתם בעלי יכולות נמוכות או בינוניות בלימודי הקודש – לחפש באופן עצמאי ואינדיווידואלי נתיבים ללמידה נוספת מחוץ לכותלי הישיבה. במקרים מסוימים הרבנים אך מתירים לתלמידיהם לרכוש מקצוע שאינו דורש לימודים ארוכים או יקרים (כמו קורס בניית קירות גבס או קורסים לתיקון טלפונים חכמים). עם זאת, לטענת חלק מאנשי משרד החינוך, הישיבות המכילות, שלומדים בהן בעיקר בחורים מן הזרם הליטאי או החסידי, אינן מסייעות לצעירים אלו לרכוש מקצוע ולקבל תעודה מקצועית ולכן הן בגדר חסם המונע את התפתחותן של המסגרות הטכנולוגיות־מקצועיות של משרד העבודה והרווחה ושל משרד החינוך.

מסגרות חלופיות לנוער חרדי בזירה רב־מערכתית כאוטית: "כל אחד יורה בצורות ובאופן רנדומלי"

הזירה שבה מתנהלות מסגרות החינוך החלופיות לנוער חרדי היא זירה רב־מערכתית כאוטית שפועלים בה גורמים רבים ולשחקני המפתח בה יש מטרות

ואינטרסים שונים ולעיתים אף מנוגדים. בגלל מורכבות הזירה והתרחבותה, מן הראוי לתאר את שחקני המפתח במשרדי הממשלה על יחידותיהם השונות ובשלטון המקומי, ואת מכלול הארגונים, העמותות והיזמים החרדיים המקדישים משאבים ומאמצים לסייע לנוער שוליים חרדי ולפתח אלטרנטיבות חינוכיות מגוונות.

תרשים 8
הגורמים המעורבים בסיוע לנוער חרדי במסגרות חלופיות

1. רשויות המדינה והממשלה

כדי להבין את האתגר המורכב העומד לפני המסגרות החלופיות לנוער חרדי די אם נביט ברשימת המשרדים ויחידות הממשלה המטפלות בנוער חרדי נושר ובנוער חרדי בסיכון ומקדמות אותו. ואלה הגורמים המעורבים בטיפול בנוער חרדי בסיכון ובסכנת נשירה במשרד החינוך: המחוז החרדי במשרד החינוך; אגף א' לחינוך ילדים ונוער בסיכון והמחלקה לכיתות ותוכניות שח"ר; כיתות מב"ר (מסלול בגרות מלאה) וכיתות אתגר; המחלקה לביקור סדיר ומניעת נשירה; מרכזי חינוך טכנולוגי (מח"ט); חינוך טכנולוגי ברוח ישיבתית באגף לילדים ונוער בסיכון (בשיתוף המחוז החרדי); תוכנית חנוך לנער (למניעת נשירה באמצעות חניכה); תוכנית היל"ה ועוד. יודגש כי כל יחידה עושה מאמצים ומקצה משאבים

כדי לקדם אוכלוסיות שונות מהציבור החרדי במסגרות חינוך שונות בהתאם למנדט שנמסר לה (חינוך טכנולוגי, קידום נוער בסיכון ועוד). יש לא מעט הצלחות בפיתוח מסגרות חלופיות הוליסטיות ומקדמות, כמו בתחום החינוך הטכנולוגי והמסגרות התיכוניות החרדיות. אבל הרושם המתקבל הוא שבמשרד החינוך, בהיעדר מנהל או מנהלת קבועים למחוז החרדי, או גורם בירוקרטי אחר בעל אחריות כוללת לתחום רחב ומורכב זה, אין יד מכוונת וגורם מתכלל המסוגל לקדם את כלל המסגרות החלופיות לנוער חרדי ולגבש תוכנית אסטרטגית ארוכת טווח.

גם במשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים יש גורמים רבים המעורבים בטיפול בנוער החרדי: רשות חסות הנוער, שירות המבחן לנוער, תכנית נוח"ם ועוד. אך גם במשרד זה, בשל המבנה הארגוני הכפול של המשרד, המחולק לזרוע העבודה ולאגפי הרווחה השונים, אין תיאום ושיתוף של מידע. האגף להכשרה מקצועית לנוער אינו מתואם לא עם גורמי הרווחה במשרד הראשי ולא עם גורמי הרווחה ברמת הרשויות המקומיות. ולמרות פעילותה של התוכנית הלאומית לילדים ולנוער בסיכון,³⁵ שאמורה לאגם משאבים ולייצר שיתוף פעולה בין גופי שלטון, אין במשרד זה מי שממונה על התיאום ועל הגיבוש של תוכנית כללית ואסטרטגיה קוהרנטית. התוכנית הלאומית ממונה על תוכניות לנוער חרדי בסיכון מטעם חמישה משרדי ממשלה שונים ומתקצבת מנעד רחב של תוכניות סיוע ברשויות המקומיות, אך היא אינה גורם מתכלל או מתכנן. הכפילות במסלולי ההכשרה המקצועיים-טכנולוגיים של משרד העבודה והרווחה ומשרד

35 התוכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון היא תוכנית בין-משרדית המשותפת למשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, למשרד החינוך, למשרד הבריאות, למשרד העלייה והקליטה ולמשרד לביטחון פנים. התוכנית פועלת זה כעשור (משנת 2008) ב-185 רשויות מקומיות. בכל יישוב פועלת ועדה בין-מקצועית המחולקת לתחום ועדות לפי גיל. יעדיה המרכזיים של התוכנית הם להגדיל את הזמינות והנגישות של משאבים ציבוריים לילדים ולנוער בסיכון ולמשפחותיהם. היא אמורה לייצר ראייה כוללת של רצף השירותים הניתנים לאוכלוסיות המטרה. לפי עדויות של גורמים שונים נראה כי בציבור החרדי התוכנית אינה מגשימה את יעדיה, גם בשל שיתוף הפעולה החלקי של מנהיגי הקהילה. רק לא מכבר החלה התוכנית לטפל בבני נוער בגיל הישיבות הקטנות והיא פועלת במסגרת פורום ראשי ישיבות העוסק בנוער נושר ובנוער בסיכון. בשנים האחרונות חונכים מטעם התוכנית פועלים בישיבות הקטנות לאיתור וזיהוי נערים מתקשים.

החינוך, שנידונה לעיל, אף היא אינה מסייעת לקדם מסגרות הכשרה מיטביות לנוער חרדי.

יש עוד משרדי ממשלה שמעורבים בסיוע לנוער חרדי בסיכון ולנוער חרדי בסכנת נשירה: המשרד לביטחון פנים, באמצעות התוכנית "עיר ללא אלימות"; משרד השיכון, באמצעות פרויקט שיקום שכונות; ועוד. למותר לציין כי ריבוי הגורמים המעורבים אינו מוסיף אלא גורע. היטיב לתאר זאת גורם מקצועי במשרד החינוך, המטפל בנוער חרדי בסיכון:

מה שחסר היום לעניות דעתי זה משהו רוחבי, איגום של כלל השירותים הממשלתיים הציבוריים למשהו אחד [...]. צריך להיות איזה גוף גג ממשלתי ולא אחר, לא בידי פרילנסרים. שתהיה לו ראיית-על, שייתן וידע לאגד את זה במקום אחד [...]. עדיין חסרה בציבור החרדי מודעות, מבינים את הצורך אבל לא את עומק הבעיה. אין הבנה [...] זורקים בנים ובנות בסיכון, גם ילדים נורמטיביים שלומדים בכל מיני קרוואנים שאינם ראויים לשימוש [...]. יש המון גורמים שעוסקים בסיוע לנוער חרדי. עמותות של המגזר השלישי זו ממש סוגיה בפני עצמה. ואז אתה שואל את עצמך – מי מנהל את העסק הזה? מי הגורם העליון והמכריע? (ההדגשה שלי).

כמו כן, עדיין יש מספר לא מבוטל של קהילות חרדיות שאינן משתפות פעולה עם גורמי הרווחה או עם משרד החינוך, ובוודאי לא עם גורמי אכיפת החוק במשטרת ישראל (המטפלים בעבריינות ובתופעות של אלימות בקרב הנוער החרדי) – ועובדה זו מקשה על רשויות המדינה לקדם פתרונות לנוער חרדי בסיכון.

חשוב לסייג את הדברים ולציין כי לעיתים מתקיים שיח מקצועי ב"שולחנות עגולים" בין גורמים במשרדים השונים. יש גם שיתוף פעולה בין גורמים מקצועיים במשרד העבודה והרווחה ובמשרד החינוך ובין רשויות מקומיות

וערים חרדיות. אך כל אלו הם מקרים יחידים שאינם מעידים על הכלל.³⁶ אין שום ארגון מתכלל ועדכני שיכול לגבש תוכנית כוללת לקידום נוער חרדי. אין במצא, כפי שיש בתחום תעסוקת חרדים, מרכז שמאגם שירותים וידע על פי מודל של "הכול תחת קורת גג אחת" (one stop center), לשילוב מיטבי של נערים חרדים במסגרות חינוך שמחוץ לשיבות הקטנות.

2. רשויות מקומיות ופטרונות מקומיים

כמו בתחומים רבים אחרים, גם בתחום קידומן של מסגרות חינוך חלופיות לנוער חרדי משמשות הרשויות המקומיות כזרוע ביצועית של השלטון המרכזי והן שמפעילות את התוכניות והמסגרות. מרבית המשאבים והתקציבים מגיעים ממשרדי הממשלה. התוכנית הלאומית לילדים ולנוער בסיכון, תוכנית נוח"ם, עיר ללא אלימות, מציל"ה ועוד – כולן מופעלות, ואף ממומנות חלקית, בידי הרשויות המקומיות. הרשויות המקומיות אף מקצות שטחים ותשתיות למוסדות לימוד שונים בהתאם להעדפות ולאינטרסים מסוימים. מדיניות ההקצאה תלויה מאוד גם בפרופיל העומדים (או העומדות) בראש הרשות. החלטות הרשות המקומית בסוגיה זו קריטיות להתפתחותן – או שמא יש לומר לעיכוב התפתחותן – של מסגרות חינוך חלופיות. כפי שראינו בפרקים הקודמים, כמה מן המסגרות החלופיות בערים וביישובים חרדיים או ברשויות שבהן יש ריכוז אוכלוסייה חרדי גדול ממוקמות בכוונה תחילה בשולי הערים ובאזורים פריפריאליים עירוניים או כפריים. מוסדות חלופיים רבים פועלים במבנים זמניים או במבנים בעלי תשתיות רעועות וחסרות.

ב־14 רשויות מקומיות יש כיום יחידות לקידום נוער חרדי. יחידות אלו מספקות ייעוץ, אבחון, טיפול וליווי מקצועי (וייסבלאי, 2019).³⁷ על כן ההיכרות של מנהלי אגפי חינוך ברשויות המקומיות עם המאפיינים והצרכים של הנוער החרדי טובה והדוקה יותר מזו של נותני שירותים או מעצבי מדיניות בשלטון המרכזי. בעזרת

36 לדברי גורמי מקצוע במשרד החינוך, היאום בין-משרדי ברמת הרשות המקומית מחייב גם הגמשה של שיטות עבודה ונהלים בירוקרטיים.

37 הרשויות הן ירושלים, בני ברק, אלעד, ביתר עילית, מודיעין עילית, עמנואל, רחובות, אשדוד, באר שבע, צפת, נתניה, פתח תקווה, בת ים ותל אביב.

תקציבים ממשלתיים מספקות כמה מן הרשויות המקומיות מענה לנוער חרדי בסיכון בהתאם לצרכים שמזהים גורמי השטח המקצועיים ברשויות אלו. הן אף מספקות סדנאות והרצאות להורות אפקטיבית, המותאמות למשפחות חרדיות, מרביתן משפחות קשות יום ומשפחות של בעלי תשובה. לדברי גורם חינוכי בכיר ברשות מקומית שבה מרבית התושבים חרדים,

המסגרות החלופיות היום צומחות, גדלות ומתפתחות כי זה מצב של אין ברירה. אבל מצד שני הן עדיין מקרטעות לצערנו, כי כולם במקביל מבינים שזו לא הדרך הראשית של הכביש המהיר והסטנדרטי אלא חלק מהכביש המשובש, בשוליים [...]. הפתרון הטוב ביותר הוא שהנערים הללו יהיו במסגרות המקובלות על הקהילה [...]. אבל יש קושי גדול מאוד שאין שום שיח בין משרדי. [עדיף] אם יהיה גג לנוער או גוף מתכלל אחד ברמת העיר והרשות המקומית.

מדברים אלו עולה שלרשויות המקומיות יש יתרון יחסי בטיפול בנוער שוליים חרדי. לכן יש גורמים ברשויות המקומיות החרדיות המעריכים שהפתרון המקומי הוא הפתרון האופטימלי. מנגד, בשל חסמים ובעיות מבניות ברשויות המקומיות, ובעיקר החשש מפוליטיזציה של סמכויות עירוניות ותקני כוח אדם, חשוב לבחון היטב אם מתן סמכויות נוספות לרשויות המקומיות יוכל לחזק ולשפר את המסגרות החלופיות לנוער חרדי או שמא יחליש אותן דווקא. נוסף על כך, בשל המבנה הפרטי למחצה של עמותות החינוך החרדיות קורה לעיתים שנער חרדי מתקשה שנפלט ממסגרת ישיבה קטנה מטובל ברשות המקומית באמצעות חמישה או שישה משרדים ממשלתיים שונים שאינם מתואמים די הצורך או אינם מתואמים כלל. לצד זאת, נער בעל מאפיינים דומים עלול להיפלט מכלל מערכות החינוך הנורמטיביות ולהיגרר לחיי בטלה וסיכון בלי שיטופל במסגרת חינוכית טיפולית הנמצאת באחריות רשות מקומית או משרד ממשלה כזה או אחר. במקרים אלו, ובמקרים רבים אחרים, בא לידי ביטוי כוחה של הקהילה החרדית, שחלקים ממנה שינו לטובה את יחסם לנערים מתקשים ונושרים. תרבות החסד והערבות ההדדית של הציבור החרדי, והחשיבות המרכזית המיוחסת לתהליך החברות בחינוך החרדי, ממלאים תפקיד מרכזי ומכריע בחינוך החלופי לנוער חרדי.

3. ארגונים ועמותות המגזר השלישי: אקטיביזם חברתי וחינוכי פנים-קהילתי

רק גוף ממסדי ממשלתי יוכל להוביל מהלך משמעותי ומתמשך לטיפול בנוער, ולא גורמים מתוך המגזר החרדי השבויים בקונספט של רק תורה. [מצד שני] המדינה גם מאוד מסוכנת כיוון שמהלך כזה חייב להיות צמוד לקהילה ברגישות מרבית שהמדינה ונציגיה לא כל כך יודעים לעשות (מנהל עמותה חינוכית חרדית).

אומנם לעמותות וארגונים חרדיים שעוסקים בשילובו של נוער חרדי במסגרות חלופיות אין פעמים רבות ידע מקצועי, ואף לא תקציב הנסמך על מקורות ממשלתיים, אבל התערבות ממשלתית בחינוך החרדי מעוררת בדרך כלל חשש מפני התערבות בעולם התוכן הייחודי לחינוך זה. לכן למגזר השלישי, כלומר לעמותות ולארגונים התנדבותיים בעיקרם, יש תפקיד מכריע וחשוב בקידום מסגרות חלופיות לנוער חרדי. האתגר החינוכי והחברתי העומד לפנייהם כפול: (1) לספק לנערים רשת ביטחון קהילתית, כלומר מסגרת השתייכות וזהות, לנוכח הקושי או חוסר הרצון להתמיד בלימודי קודש; (2) לסייע לנערים שנכשלו בעולם הישיבות הקטנות לחוות הצלחה אישית ולהעצים אותם.

מקצת הארגונים והעמותות צברו ניסיון רב־שנים בקידום נוער מתקשה ועל כן הם מגיעים להישגים והצלחות. מנגד, עדיין אין די אנשי מקצוע חרדים רבים בתחום זה. בזכות ההון החברתי החזק של הציבור החרדי הוקמו בשנים האחרונות עשרות מסגרות והוצאו לפועל יוזמות פרטיות ומוסדיות רבות (קסיר, לויץ וצחוריישי, 2017; Malchi and Ben Porat, 2018).³⁸ להלן תיאור קצר ולא ממצה של כמה גופים מרכזיים המסייעים לנוער חרדי נושר או נוער בסיכון. כמה מהם ספקים (מיקור חוץ) של משרד החינוך ומשרד העבודה והרווחה וממונים על שירותים כגון חונכות, ייעוץ, אבחון ועוד; כמה מהם פועלים ללא מימון או הכוונה ממשלתיים:

38 יוזמות מוסדיות הן יוזמות של אקטיביסטים חברתיים חרדים הפועלים בשם מסגרת מוסדית חרדית ומתוכה (למשל רשת בני יוסף של תנועת ש"ס).

• **יד אליעזר** – ארגון חרדי שמספק שירותי חניכה וסיוע לתלמידים מתקשים בבתי ספר ותלמודי תורה מגיל בית הספר היסודי עד גיל הישיבה הקטנה. זהו חינוך בלתי פורמלי משלים למערך החינוך. הארגון פועל ב־36 רשויות מקומיות וב־107 מוסדות חינוך. יש לו גם שני מרכזים טיפוליים, בירושלים ובביתר עילית, שמספקים שירותים כגון עובדים סוציאליים קליניים, ייעוץ פסיכולוגי והוראה מתקנת לתלמידים בעלי לקויות למידה לצורך מניעת נשירה בשלב המעבר לישיבה הקטנה.

• **שלב**ים – ארגון חרדי שמסייע לחרדים מהפריפריה החברתית והגאוגרפית, בעיקר מאוכלוסיות של חוזרים בתשובה. הוא מסתייע ביועצים חינוכיים חרדים ועובדים סוציאליים קליניים כדי לאתר תלמידים בכיתות ו'–ט' שמתקשים בלימודים או שיש להם בעיות התנהגות, ומתאים להם מסגרות חינוך שיהלמו את כישוריהם ויכולותיהם עוד לפני שלב הנשירה. מרבית המסתייעים בארגון מופנים למסגרות חינוך חלופיות בישיבות "רכות".

• **לב שומע** – מוקד ייעוץ חינוכי ותמיכה רגשית לציבור החרדי. עוסק בהכוונה של הורים וצעירים, נשים וגברים. משתייך לעמותת לב לאחים. משמש גם באופן לא רשמי מגשר בין־תרבותי בין משרדי הממשלה ובין הציבור החרדי.

• **ענ"ף** – מעין ארגון גג של מטפלים, יועצים, מחנכים ועובדים סוציאליים חרדים. הארגון מספק מידע על מסגרות חינוך חלופיות ועל תהליכים חינוכיים שמתאימים לטיפול בנוער מתקשה.

• **קול הנער** – קול הנער פעל במשך חמש שנים במימון קרן ידידות טורונטו וכיום איננו פעיל.³⁹ הארגון דאג לאבחון הצרכים של הנערים החרדים על פי מאפייניהם, לזיהוי ואיתור חוזקות ולבחירת נטיות כדי להתאים לכל נער מסגרת חינוכית שמתאימה לו. את המידע סיפק להורים. במקביל סבסד ומימן הארגון בעזרת שוברים 29 מוסדות חינוך חלופיים על בסיס קריטריונים ברורים שקבע.⁴⁰

39 התנגדות כמה ממנהיגי הקהילה החרדית לפעילותו הביאה לסגירתו בפברואר 2016.

40 הקריטריונים לתמיכה במוסד חינוכי היו הכרה במוסד על ידי משרד ממשלתי (משרד החינוך או משרד העבודה והרווחה); מבנים ותשתיות תקינים וראויים; מערך

הוא מימן חוגי העשרה, ייעוץ חינוכי, מדריכים, קייטנות ועוד. הוא אף סייע לגבש תוכנית לימודים ייעודית לכל נער שאובחן במרכז, וניהל מעקב ארוך טווח אחר הצלחותיו וקשייו. לפי דיווחי מנהל הארגון, שיעור ההשמה של הנערים במוסדות חינוך מתאימים עמד על כ-50%. בסך הכול סייע לכ-2,300 משפחות וסיפק הכוונה וליווי ל-7,808 נערים.

• **נוער בסיכוי** – קואליציה רבת-תחומית של אנשי מקצוע העוסקים בקידום נוער חרדי. גובשה בסוף 2018. ארגון גג בלתי תלוי שנועד לחזק את חוסנה של הקהילה החרדית בתחום הטיפול בבני נוער חרדים. עורך כנסים וימי עיון, סדנאות לאנשי מקצוע ולהורים, ומספק תוכן מקצועי ועדכני בתחום. כמו כן פועל הארגון לגשר בין משרדי הממשלה לציבור החרדי.

עוד ארגונים דומים: אקשיבה,⁴¹ איגוד המטפלים החרדים, כיוונוער,⁴² מענה, רטרונ, אם הבנים, בצוותא, קו לנוער ועוד. יש פעילות חינוכית חלופית משמעותית לנוער חרדי גם במסגרת רשתות טכנולוגיות/מקצועיות כמו אורט, עתיד, עמל (עמלנו) ועוד. רשתות אלו פתחו את שעריהן לנוער חרדי כדי לספק לו הכשרה ותעודות מקצועיות מתוך שמירה על אורח חיים חרדי.

אפשר להתרשם מהפעילות המגוונת והענפה ביזמת אנשי חינוך ופעילים חרדים, המזהים את עומק התופעה וערים לצורך לתת מענה מגוון לנוער שוליים חרדי. עם זאת, המחקר מראה שעדיין יש מחסור רב באנשי מקצוע חרדים: יועצים חינוכיים, עובדים סוציאליים, פסיכולוגים, מאבחנים ועוד. בפרק הבא נמליץ בין השאר על פתרונות שמשלבים בין הרגישות התרבותית של מחנכים

חינוך בלתי פורמלי; שיעורי נשירה שאינם עולים על 25%; תוכנית העשרה מאורגנת ומגוונת; חינוך לכישורי חיים חינוניים כגון לקיחת אחריות, עבודה צוות, מידות טובות; תוכנית להעשרה רוחנית; ועוד.

41 אקשיבה הוא מיזם ייחודי מאוד המספק מענה מפורט, סבלני ומכיל בשלל נושאים שמעסיקים ומטרידים חרדים מכל הזרמים ובני כל הגילים, החל במשפחה וזוגיות וכלה בעבודה ופרנסה. הפניות אנונימיות, באמצעות האינטרנט, והשיח פתוח ולא ביקורתי. הפניות עוסקות גם בענייני חינוך, ובכלל זה בחינוך בני נוער והקשיים הייחודיים לו. הפונים מקבלים כלים להתמודדות ומופנים לגורמי מקצוע רלוונטיים.

42 ארגון הכוונה חרדי להורים, המסייע בהשמה של נערים מתקשים במוסדות חינוך שונים. הארגון מאגם מידע על מסגרות חלופיות שונות בעזרת "ספר המוסדות".

ופעילים חברתיים חרדים לצורכי הנערים ובין הידע המקצועי והמימון התקציבי הבאים ממקורות שמחוץ לקהילה זו.

המלצות: כלים ומסגרות לנוער שוליים חרדי

מחקר זה מסרטט תמונה כאוטית, אקלקטית והיברידית. אין מדיניות סדורה וברורה בנוגע לדרכי הטיפול בנוער חרדי שאינו מתאים למסגרת הישיבות הקטנות – קבוצה מגוונת שהולכת וגדלה מיום ליום. היום ברור יותר מבעבר שפתרונות הוליסטיים הם כורח המציאות. עם זאת, נדמה כי הצעדים הנעשים בתחום מורכב זה נעשים בדיעבד ועשויים טלאי על גבי טלאי, ללא הכוונה של גוף שלטוני מרכזי בעל ראיית מקרו. הפתרונות החלקיים באים הן מלמעלה (top down) – מצד משרדי הממשלה וכמה רשויות מקומיות, הן מלמטה (bottom up) – מצד יזמים ואנשי חינוך חרדים מסורים ואכפתיים. לדאבונו, מסיבות שונות אין בין השניים אֶגְבּוֹר (סינרגיה) ותיאום, והמפסידים הגדולים מנתק זה הם בני הנוער החרדים ומשפחותיהם. מציאות זו מביאה לידי זבזוז משאבים ציבוריים – הפניית תקציבי מדינה למקומות שבהם אין הם נדרשים, ומחסור בהם במקומות בעייתיים וקשים. יתר על כן, מציאות זו יוצרת גם אי־בהירות באשר למקומה ולתפקידה של הקהילה החרדית ונציגיה מול רשויות המדינה.

להלן יוצעו פלטפורמות כוללניות וייחודיות לגיבוש פתרונות חדשניים בתחום מסגרות החינוך החלופיות לנוער החרדי. פתרונות אלו נועדו לענות על הכשלים שזוהו ותוארו ומבוססים על מיפוי הצרכים והמאפיינים של כלל המסגרות והאוכלוסיות שנידונו במחקר זה. נראה כי אין פתרון אחד ויחיד לכלל הכשלים ולכן יש ליישם את ההמלצות וההצעות המוצגות כאן יחד, במקביל. כמה מן ההמלצות וההצעות שיתוארו הן פתרונות ארגוניים ומבניים הנוגעים למערכות השלטון, לסמכויותיהן ולמבנה היחסים ביניהן (רמת המקרו), וכמה הן פתרונות חינוכיים (רמת המיקרו). להלן עיקר ההמלצות.

1. מענה מבני־ארגוני

א. מינהלת נוער חרדי

לנוכח מכלול האתגרים והחסמים שתוארו במסמך זה מומלץ להקים מינהלת נוער חרדי בעלת סמכויות מדינתיות ברורות. המינהלת תהיה ממונה על הטיפול בכלל החסמים הקשורים למתן מענה לנוער שוליים חרדי ועל המסגרות

החלופיות שיספקו מענה חינוכי והכשרתי מיטבי לצורך השתלבותם של נערים אלו בקהילה החרדית, בחברה הכללית ובשוק העבודה.

למינהלת זו יהיה מטה קבוע במשרד החינוך, שהוא הגוף המדינתי המרכזי והדומיננטי העוסק בנוער חרדי בסיכון ובמסגרות חלופיות שונות. צוות המינהלת יתכנס אחת לחודש ויגבש תוכנית אסטרטגית רב-שנתית כוללת (הוליסטית) לבחינת המסגרות הקיימות והמענים הנדרשים לצורך קידום נוער שוליים חרדי. צוות זה יקבע קריטריונים ברורים לתמיכה במסגרות חינוך חלופיות, שיכללו גם מדדי הצלחה – כמותיים ואיכותיים – לקידום נוער חרדי בסיכון ונוער נושר במגוון מסגרות חלופיות. הצוות יכלול, לצד אנשי מקצוע מגופים ממשלתיים שנוגעים לדבר,⁴³ גם אנשי חינוך ונציגי ציבור חרדים, שייעצו בתהליכי קבלת ההחלטות. מינהלת הנוער החרדי תגבש **מסמך חזון** בנושא מטרות ויעדי-על (מקררי-על), דרכי פעולה וכלים מעשיים. המינהלת והוועדה המלווה שלה יהיו הגוף הממונה על עיצוב המדיניות בתחום זה והן שיאשרו ויקצו תקציבים לרשויות המקומיות, בהתאם לצרכים ולמאפיינים הייחודיים לכל רשות. לצורך הפעלתה של המינהלת יגובש צוות הקמה.

ב. רשויות מקומיות

לרשות המקומית יש יתרון ניכר בטיפול בנוער חרדי נושר בשל הקרבה לשטח, ולכן היא ונציגיה צריכים להיות ממונים על הטיפול, התמיכה, הליווי והסיוע. לכן גם ראוי להציע תמריצים לראשי רשויות שיסייעו בהקמה ובפיתוח של מסגרות חלופיות. בגלל ביזורה הנרחב של מערכת החינוך החרדית חשוב מאוד שיהיה מקור ידע עדכני ושלם על מוסדות החינוך החלופיים, קטנים כגדולים – ורק גוף שלטוני מקומי יוכל לספק ידע זה מתוך הבנה של מלוא מורכבותו. עם זאת, חשוב לציין שבכל הראיונות שנערכו במסגרת מחקר זה הצביעו המרואיינים על תופעות פסולות שמקורן במתן עוצמה וסמכויות רבות מדי לגורמי ניהול של מוסדות חינוך פרטיים ברשויות המקומיות, המאפשרות להם לסנן ולהעדיף תלמידים מסוימים. לכן העברת התקציבים לרשויות הרלוונטיות חייבת להיות

43 משרד החינוך, משרד העבודה והרווחה, המשרד לביטחון פנים ומשרתת ישראל, הביטוח הלאומי ועוד.

שקופה, מפוקחת ואחידה, על פי קריטריונים שתקבע המינהלת ולא על פי מפתח פוליטי או הסכמים קואליציוניים.

2. מרכז הכוון חינוכי-פדגוגי

כיום יש כ־12 גופים ומיזמים חינוכיים וייעוציים הממלאים ריק מערכת־מבני בתחום ההכוון והייעוץ החינוכי לנוער חרדי. נציגיהם ופעיליהם של מיזמים אלו מסייעים ככל יכולתם לצעירים שלא מצאו את מקומם במסגרות חינוך שונות ולמשפחותיהם. עם זאת, לרוב הם מספקים מענה נקודתי, ולא תמיך מקצועי, ולעיתים אף נגועים באינטרסים הקשורים לתקצוב המוסד על פי מספר התלמידים הרשומים בו.

מרבית המומחים שרואינו לצורך מחקר זה ציינו שיש להקים מרכז הכוון חינוכי-פדגוגי ייעודי בלתי תלוי לנוער חרדי (לבנים ובנות). לשם כך נדרש שיתוף פעולה הדוק בין משרד החינוך למערך הקב"סים – בין השאר כדי שלקב"סים תהיה היכרות מלאה, עדכנית ושוטפת עם כלל המסגרות החלופיות. נדרשת כמובן הידברות רגישה ומתחשבת עם גורמי הייעוץ וההכוון החרדיים הקיימים בשטח, כדי שלא לכרות באבחת חרב את פרנסתם. תהליך הקמתה של מינהלה אפקטיבית שתאגם את כל הסמכויות והתפקידים הממשלתיים עלול להיות ארוך, ממושך ומסורבל, ואילו אפשרות הקמתו והפעלתו של גוף מתכלל לא־ממשלתי נראית ישימה וסבירה יותר. גוף זה יכול להיות מורכב מכמה עמותות או ארגונים חרדיים שיש להם ידע פדגוגי מקצועי ואיכותי ויהיה עליו לחתור לקבל לגיטימציה מהנהגה קהילתית רחבה ככל האפשר.⁴⁴

מטרת מרכז ההכוון לספק להורים, לתלמידים, למחנכים, לרשויות מקומיות ולמטפלים ידע מדויק ועדכני על החסמים, המאפיינים והצרכים של נערים המתקשים בלימודיהם. גוף זה יהיה חייב להכיר היטב את כלל מסגרות החינוך החלופיות המותאמות לנערים חרדים. יהיה עליו להיות ניטרלי, ללא אינטרס

⁴⁴ ההתקשרות יכולה להתבצע על ידי מרכז פתוח או על ידי הקמת חברה לתועלת הציבור (חל"צ), בדומה לפעילות לקידום תעסוקה איכותית בקרב אוכלוסיות מיוחדות באמצעות תבת (תנופה בתעסוקה) – מיזם משותף לממשלה ולארגונים חברתיים מובילים.

לשלוח נערים למוסד לימודים מסוים או לרשת חינוכית כלשהי; כלומר ארגון מן המגזר השלישי, שאינו מתפעל ומתקצב מוסדות חינוך ואין לו אינטרסים מוסדיים ספציפיים.⁴⁵ תקציב מרכז ההכוון יגיע ממשרד החינוך, שיגבש לשם כך ועדת היגוי או ועד מנהל שיורכבו מבעלי תפקידים במשרד החינוך, במשרד הרווחה, במשרד לביטחון פנים ובמשטרת ישראל, ומנציגים בעלי ידע פדגוגי וניסיון מקצועי מוכח בתחום החינוך הבלתי פורמלי מקרב הקהילה החרדית.⁴⁶ בשלב ראשון מומלץ להקים שלושה מרכזים בעלי הנהלה אחת: בירושלים, באזור המרכז ובאזור אשדוד־נתיבות.

לאחר אבחון פדגוגי מלא ומקצועי יופנו הנער והוריו למסגרת חינוך מתאימה (הפניה שתהיה בגדר המלצה לא מחייבת). יבוצע מעקב ארוך טווח, שיטתי ומדיד אחר ההישגים הלימודיים והחברתיים של התלמיד. במוסדות המומלצים יהיו שיעורי העשרה, הכשרה מקצועית ולימודי מקצוע, הכנה למבחני בגרות או כל תוכנית אחרת שתוכל להכין את הנער לחיים בוגרים מלאים ויצרניים. יהיו בהם גם תוכניות להעצמה אישית, שתכליתן לפתח את זהותם האישית של הנערים ולהגביר את תחושת השייכות שלהם לקהילותיהם או לקהילה תומכת אחרת.

המרכז יספק למחנכים חרדים ולגורמי ייעוץ מידע על מסגרות קיימות ואף יצביע על הצורך בפתיחת מסגרות נוספות. הוא יוכל להתריע על כשלים בשילוב נערים במסגרות חינוך שאינן מתאימות לצרכים ולמאפיינים של נערים מתקשים. ריכוז ידע מסוג זה תחת קורת גג אחת יאפשר להתגבר על כשל מרכזי: היעדר מידע אמין ומדויק על מסגרות חינוך ראויות.

45 כיוון שכל הגופים, העמותות והארגונים בציבור החרדי שסיפקו פתרונות לנוער שוליים חרדי ונוער בסיכון הפעילו גם מוסדות חינוך ותוכניות שונות, הם היטו ביוזעין ושלא ביוזעין את הקריטריונים לקבלת תמיכה ממשלתית לטובת המוסדות שברשותם. לכן המודל החדש חייב להיות ניטרלי ומקצועי ככל האפשר, ללא מערך של מוסדות חינוך או מחויבות לאנשי חינוך.

46 רצוי שנציגים חרדים אלו לא יסתמכו רק על הניסיון והידע שרכשו בעבודת שטח, אלא יהיו בעלי תעודות הכשרה פורמליות וידע אקדמי בחינוך הבלתי פורמלי. כמו כן, יש לתת עדיפות לנציגים חרדים שאינם קשורים ישירות למוסד חינוכי כזה או אחר או לרשת חינוכית או מקצועית פעילה.

זאת ועוד: במערכת החינוך החרדית קל מאוד לפתוח מסגרת חינוכית מצומצמת וקטנה, גם אם לעיתים חסרים לה משאבים, תשתיות בסיסיות, ידע פדגוגי וניסיון חינוכי משמעותי. מרכז הכוון חינוכי-פדגוגי יוכל אולי להקטין את מספרן של מסגרות רעועות אלו. למשל באמצעות מתן תמריצים כלכליים קבועים למוסד שיעמוד בקריטריונים חינוכיים וחברתיים ברורים כגון (א) הפעלת תוכנית לימודים שנתית ומערכי העשרה לתלמידים; (ב) ישיבות שבועיות של צוות חינוכי וטיפולי; (ג) מעקב ממוחשב ומסודר אחר הישגים וקשיים חברתיים ולימודיים של התלמידים; (ד) קשר רציף ומשמעותי עם הורים; (ה) הקניית כישורי חיים; (ו) מערכים של חינוך בלתי פורמלי; (ז) שיעורי נשירה שלא יעלו על 15.47%.

3. הקמת איגוד של ארגונים חינוכיים חרדיים מקצועיים

הקמת איגוד שיאגד קשת רחבה ומגוונת של קהילות מקצועיות המסייעות לנוער שוליים, קהילות הורים, ארגונים ועמותות, מוסדות ומסגרות חינוך. האיגוד – שיוקם בעזרת תמיכת הממשלה והמגזר השלישי – ישאף לגבש תפיסת עולם חינוכית מוסכמת וקוהרנטית ושפה מקצועית אחידה וברורה. הוא יוכל לסייע למינהלת נוער חרדי, בהנחה שהיא אכן תוקם ותופעל, לגבש מדיניות ולהגדיר יעדי הצלחה מדידים, לזהות ולכמת את אוכלוסיות היעד, לקבוע מטרות ותשומות ליישומן ולגבש כלים להפעלה מיטבית. אם לא תוקם מינהלת נוער חרדי יסייע הארגון למשרדי הממשלה הרלוונטיים, בדומה להתנסות המוצלחת בקידום תעסוקה איכותית לציבור החרדי באמצעות מיזם תבת והשותפות הבין-מגזרית בין ממשלת ישראל – בעיקר משרד הכלכלה ומשרד העבודה והרווחה, לארגון הג'וינט.

4. ייסוד מערכי הכשרה והשלמה למחנכים, למורים ולהורים חרדים

במערכת החינוך הכללית זוכים מנהלים ואנשי צוות זה שנים להכשרה מקצועית. גם מחנכים בכל הרמות נהנים מפירות האקדמיזציה של התחום ומפיתוח

47 יצוין כי מערך הסיוע המוצע התקיים בעבר במתכונת מצומצמת יחסית במסגרת מיזם "קול הנער" של קרן ידידות טורונטו, שתואר לעיל. ההצעה כאן היא שכלול של מיזם זה.

פדגוגיה חינוכית חדשנית, וזוכים לידע מקצועי עדכני בתחומים כמו זיהוי לקויות למידה והתמודדות עם קשיי התנהגות. לאנשי חינוך חרדים רבים, לעומת זאת – בכירים כזוטרים – חסר ידע בסיסי ביותר בנושאים אלו. לאמיתו של דבר, פעמים רבות מחנכים חרדים מתנסים בעבודה חינוכית בסיסית בלי ידע והכשרה פדגוגית מסודרת ושיטתית, ורק לאחר שנים בתוך המערכת רוכשים מקצתם השכלה פדגוגית מקצועית.

בראינויות עם מומחים שונים לצורך מחקר זה התברר שעל אף רצונם הטוב של אנשי החינוך החרדים, לרובם אין די כלים וידע לצמצם או לתקן את הכשלים החינוכיים במערכת החינוך החרדית. מומלץ אפוא למסד מערכים של חינוך בלתי פורמלי בכל מסגרת חינוך חלופית שתהיה מעוניינת למקצע את הצוותים החינוכיים שלה. לפיכך יש לשכלל ולשפר בהקדם את הידע והפרקטיקה של החרדים בכל תחומי הטיפול הרלוונטיים לנוער מתקשה: טיפול רגשי ופסיכולוגי, יווי מקצועי, אבחונים מקצועיים; להגדיל את מספרם של אנשי המקצוע המוסמכים והאיכותיים מהציבור החרדי; ולהפנות תקציב להעסקת פסיכולוגים, עובדים סוציאליים קליניים, מרפאים בעיסוק, קלינאי תקשורת ועוד. מערך הכשרה זה יקבל תמיכה מקואליציה רב־תחומית – ארגון גג של עמותות, מחנכים ורשתות המפעילות מסגרות חלופיות לנוער חרדי.

יש להעשיר את עולמם של התלמידים החרדים במסגרות לנוער נושר בחינוך בלתי פורמלי המותאם לחרדים: שיעורי של"ח לחרדים, הקמת תנועות נוער חרדית ועוד. יש לשקול לגבש קורס לחיזוק הזהות החרדית כדי לחזק ולשמר את השייכות שלהם לקהילה וכך לשפר גם את הישגיהם הלימודיים. על כל אלו תופקד מינהלת נוער חרדי.

אחד הנושאים שנמצאו הכרחיים לחילוץ נערים מנותקים ומתקשים ממצבי סיכון בחברה החרדית הוא קשר טוב עם ההורים ויחסי אמן עימם. כבר היום מושקעים בו לא מעט מאמצים ויש היצע של סדנאות ושיעורים להורים מקהילות חרדיות שונות בהנחיית מחנכים ויועצים, בעיקר מקרב הציבור החרדי. להורים רבים יש מודעות הולכת וגוברת לצרכים המשתנים של הדור הצעיר ולעצם קיומן של חלופות חינוכיות חרדיות "רכות" או מקצועיות־טכנולוגיות, שאמורות לספק מענה למי שלימודי הקודש אינם מתאימים להם. עם זאת, עדיין יש חסרים ניכרים ומהותיים במישור זה ולכן יש לבחון דרכים לייסודם

ולמיסודם של מערכי תמיכה הוריים למניעה ולצמצום של נשירה, ניתוק וסיכון. כלים פדגוגיים, חברתיים ורגשיים יוכלו לסייע להורים להכיר ולהכיל את ילדיהם, לנתב אותם למסגרות חינוך מתאימות ולאפשר להם לשמור על מקומם ומעמדם במשפחה הקרובה ובהקילה הרחבה.

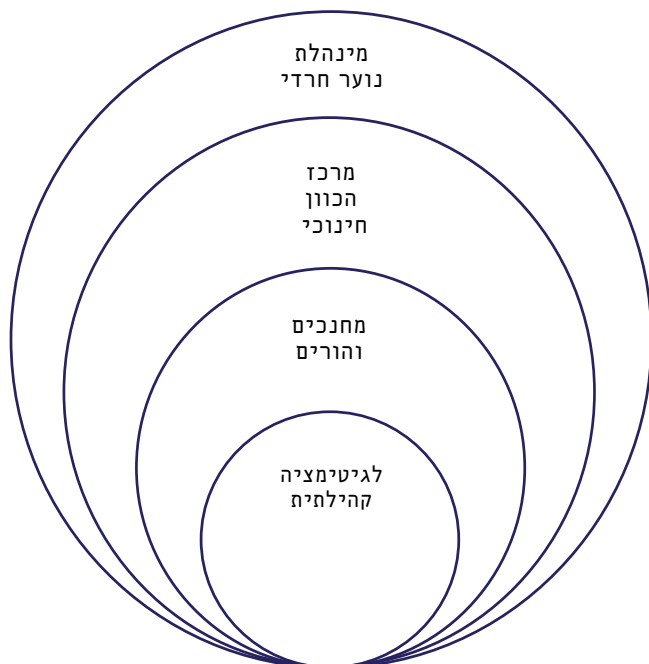
5. תמיכה קהילתית ולגיטימציה חברתית

חינוכי שאנשי מקצוע חרדים מתוך הקהילה ימשיכו לפתח אמון אצל נערים מתקשים, יעמיקו את הקשר איתם ויציעו להם תמיכה וסיוע רגשי-חברתי וחינוכי. כידוע, הקהילה החרדית מתאפיינת בקשרים קולקטיביים מחייבים וביכולתה להושיט סיוע רוחני וגשמי לפרט ולמשפחה. הקהילה היא המסגרת הבסיסית ביותר שממנה מגיעים התלמידים ובה הם מתחנכים לדרך החיים החרדית, הייחודית לכל קהילה וקהילה. הקהילה היא עוגן ההשתייכות והזהות של ההורים וממנה יוכלו לצמוח ולהתפתח בעתיד הסכמות והחלטות המאשרות את עצם קיומן של מסגרות חלופיות שונות, החל בישיבות תיכוניות וכלה בכפרי נוער. האפשרות לזכות בלגיטימציה חברתית רחבה (יחסית) קשורה קשר הדוק לאפשרות ליצור אמון בין חבריה ומנהיגיה של הקהילה לרבנים ולראשי מוסדות חדשניים. לגיטימציה כזאת חייבת לצמוח מתוך הקהילה עצמה בתהליך ממושך, רגיש וזהיר. אפשר וצריך לתמוך בתהליך זה ברמת המיקרו, ולא ברמת המקרו, לרוב באמצעות הסכמות מצד מנהיגים רוחניים במרחב המקומי-שכונתי או האזורי. לשם כך יש לעודד שיח בין מחנכים ופעילים חברתיים, צעירים ומבוגרים, ממגוון קהילות – בהתאם למאפיינים ולצרכים ספציפיים של כל קהילה חרדית. זו אחת הדרכים שתאפשר להערכתי להגביר את ההסכמה הגלויה והסמויה לקיומן של מסגרות חינוך חלופיות איכותיות לנערים חרדים המתקשים למצוא את דרכם בעולם הישיבות הקדושות.

יש להניח שבאמצעות תהליכי עומק אלו יהיה אפשר לייצר מרחבי לימוד וחינוך בטוחים ולגיטימיים לאותן קבוצות ואוכלוסיות שהתקשו להתמיד בלימודי קודש מלאים בישיבות קטנות. שיפור ההכרה החברתית-חינוכית בקהילה מסוימת בוודאי יקרין גם על קהילות אחרות, במעגלים הולכים וגדלים, בלי לפגום בחשיבות המיוחדת ללימודי הקודש בחברה החרדית.

תרשים 9

מעגלי פחרונות לשיפור המסגרות החלופיות לנוער חרדי

מגבלות המחקר ומחקרי המשך רצויים

למחקר זה יש כמה מגבלות ברורות ומובנות. ראשית, על אף ניסיון שיטתי ומתמשך לא הצלחתי להשיג נתונים עדכניים ומדויקים – לא על מספר התלמידים במוסדות החלופיים לנוער חרדי ולא על מספר הנושאים ושיעור הנשירה הלא מדווחת והלא רשמית. התברר לי שגם הניסיון לכמת את מספר התלמידים בישיבות המכילות ולאמוד את גודלן הוא משימה מורכבת, שכן אין למסגרות אלו הגדרה ברורה, לא מבחינה חברתית-חינוכית ולא מבחינה

פורמלית וארגונית. לכן לא היה אפשר לספק במסגרת המחקר נתונים מדויקים ואמינים על היקף התלמידים במסגרות אלו, ואף לא על מספרן המדויק של הישיבות המכילות.

שנית, העבודה על המחקר זימנה לי מסע מרתק ומטלטל אל נבכי עולם חברתי וחינוכי שלא הכרתי בטרם התחלתי את איסוף הנתונים. בשל מושאו של המחקר נתקלתי מטבע הדברים בעיקר בתופעות שליליות, כשלים, חסמים ואתגרים חברתיים וחינוכיים ממדרגה ראשונה. אך לצד זאת גיליתי גם דמויות חינוכיות העושות לילות כימים כדי לטפל בנערים חרדים מתקשים ונושרים, לסייע להם ולקדם אותם. אף שנעזרתי באיש קשר חרדי מנוסה ומוכר מעולם מסגרות החינוך החלופיות לנערים חרדים, ולמרות היכרותי רבת-השנים עם הציבור החרדי ותהליכי השינוי העוברים עליו, עדיין נותרתי כצופה מן הצד בעולם ערכים ונורמות שאינני שייך אליו. סביר להניח שפערים חברתיים-תרבותיים ממין זה הגבילו את נקודת הראות שלי, אבל אני מקווה שלא היה בהם כדי לפגום באיכות הממצאים המוצגים במסמך זה ובעיקר בהמלצות הכלולות בו ובאפשרות ליישומן.

בזמן איסוף הנתונים למחקר וכתובת ממצאיו צפו ועלו שאלות ותהיות שחרגו ממטרותיו ויעדיו המקוריים, אך הן בוודאי ראויות למחקר. בעתיד הלא רחוק יהיה חיוני לבחון את השתלבותם של בוגרי מסגרות החינוך החלופיות בקהילתם או בקהילה דומה לקהילת המקור שלהם. יהיה חיוני לבחון באופן שיטתי גם את מסלול חייהם של תלמידי מסגרות אלו בבגרותם; רבים מהם ישתלבו כנראה במעגלים נוספים של תעסוקה ולימודים או לחלופין במסגרת שירות צבאי או אזרחי. רצוי מאוד להשקיע משאבים במחקרים ארוכי טווח שיבחנו את תרומתו של החינוך החרדי החלופי לנערים משולי חברה זו בתחומים כגון הקניית כישורי חיים, לימוד מקצוע או השלמת לימודים עיוניים מתקדמים.

ס י כ ו ם א י ש י

אני מקווה שמחקר זה יתרום תרומה מקצועית לקהילה החרדית, הנאבקת היום על כל צעיר וצעירה בצרה או במצוקה. המשא ומתן הזהיר הנמשך זה שנים בין החברה החרדית ובין המדינה ומוסדותיה, ובינה ובין אוכלוסיות שאינן חרדיות, נמצא בלב ליבה של מערכת החינוך החלופית לנוער חרדי ולכן הוא רגיש לכל התערבות ושינוי מבחוץ. אני משוכנע שבזכות פועלם של אנשים מסורים מקרב ציבור זה, העושים לילות כימים לטובת הנערים, תמצא הקהילה החרדית את הנתיבים הנכונים ואת הכוחות לסייע לנוער השוליים החרדי. להערכת, חיוני לרתום כוחות רבים וחדשים מקרב הקהילה החרדית לחיזוקן של מסגרות החינוך החלופיות הקיימות ולגיבושן של מסגרות חדשניות ואיכותיות שיִשְׁמרו ויאפשרו גם לימודי קודש תורניים.

עם זאת, גם על הגורמים המקצועיים והיחידות הממשלתיות מוטלת החובה לשנס מותניים ולנסות לפעול בשיתוף עם החרדים, מתוך גמישות ורגישות, כדי לתת מענה מיטבי ומלא לנערים הלומדים במסגרות החלופיות. רק באמצעות שותפות בין־מגזרית יהיה אפשר לעצב דור צעיר אמוני־רוחני משכיל, מכיל, יצרני ומקצועי, בעל תחושת שייכות וזהות ברורה ואיתנה.

ישיבות חרדיות תיכוניות, לפי שנת הקמה ומספר התלמידים

שם הישיבה	מקום ושנת הקמה	מספר התלמידים (תשע"ח)	מאפייני התלמידים	המייסד/ ראש הישיבה	גובה שכר לימוד חודשי
1. ישיבת היישוב החדש/ תרצ"ט ישיבת הרב עמיאל (---)	תל אביב, 1938/9	133	חרדים מודרנים ובעלי בתים (מעמד בינוני-גבוה)	הרב משה אביגדור עמיאל	כ-3,000 ש"ח
2. ישיבת מערבא (+)	מתיחיהו, תשמ"ה (1984/5)	164	חרדים ממוצא אנגלו-סקסי וחרדים מודרנים	הרב ברוך צ'ייט	כ-2,300 ש"ח
3. ישיבת נהורא (-)	מבוא חרוון, תשנ"ו (1995/6)	192	חרדים מהזרם המרכזי וחרדים מודרנים	הרב אברהם גרינבוים	כ-1,500 ש"ח
4. ישיבת מתיבתא (+++)	בית שמש, תשע"ב (2001/2)	129	חרדים ממוצא אנגלו-סקסי וחרדים מודרנים	הרב אבישי בראון	כ-2,000-1,700 ש"ח
5. ישיבת נהרדעא (+++)	גני תקווה, תשס"ג (2002/3)	111	הרב רפאל פרנק (פועלי אגודת ישראל)		כ-1,800 ש"ח
6. ישיבת מאורוח (+++)	בית שמש, תשס"ד (2003/4)	129	חרדים מהזרם המרכזי, אוריינטציה מודרנית-ישראלית	הרב אורן גרנית	

7.	ישיבת אור מנחם (+++)	אשקלון, תשס"ז (2006/7)	160	חב"ד, בעלי תשובה	-
8.	ישיבת ידידיה	פתח תקווה, תשס"ח (2007/8)	162	אוכלוסיית מוסדות "קירוב"	הרב בליטנשטיין כ-1,100 ש"ח
9.	ישיבת אור אבנר ⁴⁸	כפר הנוער סיטרין (חוף הכרמל), תש"ע (2010/11)	217	חב"ד, עולים חדשים, בעלי תשובה	הרב מנחם חייבי -
10.	דרך אמונה	מושב תירוש, השנה לא ידועה	68	בעלי תשובה	הרב יצחק הרמן כ-1,100 ש"ח
11.	ישיבת חדות התורה	ירושלים, תשע"ד (2013/14)	130	חרדים מהזרם המרכזי, חרדים דוברי אנגלית	הרבנים משולם ואהרן ברנדווין כ-1,000 ש"ח
12.	ישיבת חכמי לב	ירושלים, תשע"ד (2013/14)	76	חרדים מהזרם המרכזי, נוער מתקשה ונושר	הרב בצלאל כהן 1,250-1,000 ש"ח
13.	המדרשה החסידית	ביתר עילית, תשע"ה (2014/15)	72	חסידים, נוער עולה, נוער מתקשה	הרב מנחם בומבך -
14.	ישיבת יהודע (--)	יבנה, תשע"ה (2014/15)	56	אוכלוסיית מוסדות "קירוב"	הרב איסר שפריי -
15.	ישיבת זיו אור	כרמיאל, תשע"ה (2014/15)	57	אוכלוסיית מוסדות "קירוב"	הרב יהודה שוורץ -

16.	ישיבת אגדלך (ישיבת אור החיים)	ירושלים, תשע"ו (2015/16)	73	חרדים ספרדים, הרב בעלי תשובה ממוצא ספרדי	הרב חיים אלבז	-
17.	ישיבת דובר טוב (+)	ירושלים, תשע"ו (2015/16)	91	בעלי תשובה ואוכלוסיית מוסדות "קירוב"	הרב דוד סלושץ	-
18.	ישיבת זיו אור (+++)	נתניה, תשע"ז (2016/17)	72	אוכלוסיית מוסדות "קירוב"	-	-
19.	ישיבת בניה (+++)	חיפה, תשע"ז (2016/17)	58	אוכלוסיית מוסדות "קירוב"	הרב אלכס סגל	-
20.	ישיבת עמל התורה (---)	ירושלים, השנה לא ידועה	74	בעלי תשובה ואוכלוסיית מוסדות "קירוב"	הרב דוד רוזמן	-

(+) עלייה של 5%-10% במספר התלמידים בשנים תשע"ח-תש"ף.
 (+++) עלייה של יותר מ-30% במספר התלמידים בשנים תשע"ח-תש"ף.
 (-) ירידה של 5%-10% במספר התלמידים בשנים תשע"ח-תש"ף.
 (--) ירידה של 15%-25% במספר התלמידים בשנים תשע"ח-תש"ף.
 (---) ירידה של יותר מ-30% במספר התלמידים בשנים תשע"ח-תש"ף.
 מקור: גונן, כהן, טבילה והיון, 2018, עם עדכוני המחבר להש"ף.

מסגרות חינוך טכנולוגיות-מקצועיות לנוער חרדי בפיקוח משרד העבודה והרווחה, 2018

תלמידים	כיתות	מוסד
160	9	טכנולוגי טל חרמון
153	12	אורט טכנולוגי כפר זיתים
132	10	אורט צפת
96	6	אורט עפולה
73	8	עתיד כפר חב"ד
44	2	אור העתיד - תורני מקצועי
18	1	שערי עתיד
676	53	סה"כ לשנת 2018

מקור: משרד העבודה והרווחה, האגף להכשרה מקצועית.

רשימת המקורות

אבנימלך, מוריה, ויוסי תמיר, 2002. **רווחה מתקתקת: הכלכלה והפוליטיקה של הרווחה בישראל**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

אטקס, עמנואל, 2006. "סמכות ואוטונומיה: ראש הישיבה הליטאית ותלמידיו", בתוך: הנ"ל (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, עמ' 209-242.

אלאור, תמר, 1992. **משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות**, תל אביב: עם עובד.

בארט, ענת, אהוד שפיגל, וגלעד מלאך, 2020. **אחד מחמישה תלמידים: מערכת החינוך החרדי בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

בן־דוד, דן (עורך), 2011. **דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2010**, ירושלים: מרכז טאוב.

בן משה, אליהו, 2012. "שינוי במבנה והרכב האוכלוסייה הישראלית לפי מגזר תרבותי־דתי בעשרים השנים הבאות והשלכותיו על שוק העבודה", מנהל המחקר במשרד הכלכלה.

בראון, בנימין, 2011. **לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית? דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

בראון, בנימין, 2017. **מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים**, ירושלים ותל אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה ועם עובד.

ברמן, אלי, 2000. "קורבן מסובסד: תמיכת המדינה בדת בישראל", **הרבעון לכלכלה** 47 (2): 191-215.

גונן, עמירם, 2005. **בין לימוד תורה לפרנסה: חברת לומדים מתפרנסים בלונדון**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

גונן, עמירם, בצלאל כהן, בניהו טבילה, ואליעזר היון, 2018. **ישיבות תיכוניות חרדיות: תיאור וניתוח מצב**, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

גונן, עמירם, בצלאל כהן, ואליעזר היון, 2018. **פוטנציאל הביקוש ללימודים בישיבות תיכוניות חרדיות**, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

דהאן, ניקול, 2004. "מפגש בין חרבותי: תכנית ניסיונית של האוניברסיטה העברית בירושלים להכשרת נשים חרדיות לעבודה סוציאלית", **עבודת דוקטור**, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דהן, מומי, 1998. **האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית**, א: התחלקות ההכנסות בירושלים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

הורוביץ, נרי, 2012. **חשתית למיפוי החינוך החרדי בישראל**, ירושלים: אגורא מדיניות.

וייסבלאי, אחי, 2019. "טיפול הרשויות בנוער חרדי בסיכון ובסכנת נשירה ממערכת החינוך", **מרכז המחקר והמידע של הכנסת**.

וינינגר, אסף, 2014. "נשירה סמויה וביקורים לא סדירים במערכת החינוך", **מרכז המחקר והמידע של הכנסת**.

וינינגר, אסף, 2016. "מידע לקראת דיון בנושא 'חינוך מקצועי' - **טכנולוגי: ישיבת מעקב ודיווח**", **מרכז המחקר והמידע של הכנסת**.

- וקסמן, חיים אייזיק בן ניסן, 2007. " 'חוק הברזל' של החומרה וחרדיותה של האורתודוכסיה", בתוך: מאיר ליטבק ואורה לימור (עורכים), **קנאות דתית**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, עמ' 181-198.
- זיכרמן, חיים, ולי כהנר, 2012. **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- זיכרמן, חיים, 2014. **שחור כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל**, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- חקה, יוחאי, 2004. **בין קודש לתכל'ס: גברים חרדיים לומדים מקצוע**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- טיקוצ'ינסקי, שלמה, תש"ע. " 'עדיין עומדים אנו תחת ההר... כי שם מקומנו לעולמי עדי': על 'חוויה דתית' חרדית", **אקדמות** כה: 57-65.
- טיקוצ'ינסקי, שלמה, 2017. "הישיבות הליטאיות בישראל: מבט לעבר ולעתיד", **צריך עיון: חשיבה והגות חרדית**, א' ניסן תשע"ז.
- יוגב, יצחק, 2012. "הקשר בין הפרופיל האישי, המשפחתי והקהילתי של נוער חרדי מנותק", **מניתוק לשילוב** 17: 1-20.
- כהן, יחזקאל, 1993. **גיוס כהלכה: על שחרור תלמידי ישיבות מצה"ל**, ירושלים: נאמני תורה ועבודה.
- כהן, בצלאל, 2016. "הנושרים השקופים", **כיכר השבת**, 14.4.2016.
- כהנר, לי, וגלעד מלאך, 2019. **שנתון החברה החרדית בישראל 2019**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- להב, חיים, 2005. "תהליכים ותמורות במאפייני סיכון וניתוק של נוער מתבגר 'דתי חרדי' המטופל במסגרת היחידות לקידום נוער", **מניתוק לשילוב** 13: 49-78.
- להב, חיים, 2014. "פרופיל של הנוער המנותק בישראל", בתוך: עמנואל גרופר ושלמה רומי (עורכים), **ילדים ומתבגרים במצבי סיכון בישראל**, תל אביב: מכון מופ"ת, עמ' 134-164.

- לוי, חגי, 2009. **המגזר החרדי בישראל: העצמה תוך שילוב בתעסוקה**, ירושלים: המועצה הלאומית לכלכלה במשרד ראש הממשלה.
- לופו, יעקב, 2003. **מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- לופו, יעקב, 2007. **ההתנגדות החרדית לשיבות תיכוניות חרדיות**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- ליאון, נסים, 2009. **חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית**, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- מלאך, גלעד, 2013. "הסדריות חדשה: אסטרטגיות של מדיניות ציבורית ביחס לחרדים", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- מלאך, גלעד, מאיה חושן, ולי כהנר, 2016. **שנתון החברה החרדית בישראל 2016**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מלאך, גלעד, ולי כהנר, 2018. **שנתון החברה החרדית בישראל 2018**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מלחי, אסף, 2009. "שימוש במחשב במגזר החרדי", מינהל מחקר וכלכלה, משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה.
- מלחי, אסף, 2010. "השתלבותם של חרדים בעלי השכלה גבוהה או מקצועית במקומות עבודה", מינהל מחקר וכלכלה, משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה.
- מלחי, אסף, 2017. **צבא התעסוקה לחרדים**, מחקר מדיניות 116, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מלחי, אסף, 2018. "ציפיות ותועלות של קבוצות פריפריה חברתיות משירות צבאי", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- מלחי, אסף, בצלאל כהן, ודן קאופמן, 2008. **חרדים לעתידם: עמדות וחסימים ביחס ללימודים גבוהים במגזר החרדי**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

נריה־בן שחר, רבקה, 2008. "הנשים החרדיות ותקשורת ההמונים בישראל: דפוסי חשיפה ואופני קריאה", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

סופר־פרומן, חגית, 2007. "מרכזי פיתוח תעסוקת חרדים (מפתח): מאפיינים סוציו־דמוגרפיים ותעסוקתיים של הפונים והפעילות המרכזים", מינהל מחקר וכלכלה, משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה.

סיון, עמנואל, 2004. "תרבות המובלעת", בחוך: עמנואל סיון, גבריאל א' אלמונד, וסקוט אפלבי (עורכים), **קנאות דתית מודרנית: יהדות, נצרות, איסלאם, הינדואיזם**, תרגום: צביה נרדי, תל אביב: משכל, עמ' 29–107.

סיון, עמנואל, וקימי קפלן, 2003. **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

פפר, אנשיל, 2001. "מלחמת העצמאות: מאבק השבועונים החרדים על מקומם מוכיח כי כשצריך יודעים גם בבני ברק ובמאה שערים כיצד להתגייס ולנהל מערכה", **העין השביעית** 32, 1.5.2001.

פרי־חזן, לטם, 2013. **החינוך החרדי בישראל: בין משפט, תרבות ופוליטיקה**, שריגים־ליאון: נבו.

פרידמן, מנחם, 1991. **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

צ'רנוביצקי, מיכל, ודבורה פלדמן, 2018. **החצר האחורית של החינוך בישראל: מערכת החינוך החרדית בישראל – תמונת מצב והמלצות למדיניות**, כפר סבא: קרן ברל כצנלסון.

קלי, ענת, 2011. "בין ניכור לחיבור: מתבגרים במצבי מצוקה וסיכון בחברה החרדית – מחקר אקולוגי עם היבטים פסיכולוגיים וסוציולוגיים", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן.

קסיר (קלינר), ניצה, ואסף צחור־שי, 2017. **על תרבות ועוני בחברה החרדית**, [ירושלים]: המכון החרדי למחקרי מדיניות.

קסיר (קלינר), ניצה, חדוה לויץ, ואסף צחור־שי, 2017. **מתנדבים בחברה החרדית: תפיסת ההתנדבות, היקפיה ודפוסייה**, [ירושלים]: המכון החרדי למחקרי מדיניות.

קפלן, קימי, 2006. **רבות רעו"ת צדיק: קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, למאפייניה ולהתפתחותה**, תל אביב: מכון חיים הרצוג לתקשורת, אוניברסיטת תל אביב.

קפלן, קימי, ונורית שטלדר (עורכים), 2012. **מהשרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד**.

קציר, שי, ולטס פרי־חזן, 2018. **החינוך הממלכתי־חרדי: מהקמה להתבססות**, מחקר מדיניות 119, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רגב, איתן, 2016. "אתגרים בהשתלבות חרדים בלימודים אקדמיים", בתוך: אבי וייס (עורך), **דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2016**, ירושלים: מרכז טאוב, עמ' 186-226.

רגב, איתן, ירון קידר, ונאור פורת, 2020. **מערך ההכשרות המקצועיות בישראל: חסמים, כשלים ואתגרים בהשוואה בינלאומית**, מחקר מדיניות 141, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שטלדר, נורית, 2003. "להתפרנס או לחכות לנס: המלכוד החרדי והשתקפותו ביחסי תורה ועבודה", בתוך: עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 32-56.

שטמפר, שאול, 2005. **הישיבה הליטאית בהתהוותה**, ירושלים: מרכז זלמן שזר.

שנפלד, משה, 2019. "הזכות לחינוך: יוצאים בשאלה בישראל ומאבקם להזדמנות שווה", **יוצאים לשינוי**.

שפיגל, אודי, 2011. **ותלמוד־תורה כנגד כולס: חינוך חרדי לבנים בירושלים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

שקדי, אשר, 2003. מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תאוריה ויישום, הל אביב: רמות.

Favell, Adrian, 2014. *Immigration, Integration and Mobility: New Agendas in Migration Studies; Essays 1998-2014*, Colchester: Ecpr Press.

Finkelman, Yoel, 2011. "Ultra-Orthodox/Haredi Education," in: Helena Miller, Lisa D. Grant, and Alex Pomson (eds.), *International Handbook of Jewish Education*, Dordrecht: Springer Netherlands, pp. 1063-1080.

Friedman, Menachem, 1993. "The Ultra-Orthodox and Israeli Society," in: Joel Peters and Keith Kyle (eds.), *Whither Israel? The Domestic Challenges*, London: Royal Institute of International Affairs, pp. 11-202.

Glaser, Barney G., and Anselm L. Strauss, 1967. *The Discovery of Grounded Theory*, Chicago: Aldine Publishing.

Horenczyk, Gabriel, and Uzi Ben-Shalom, 2001. "Multicultural Identities and Adaptation of Young Immigrants in Israel," in: N. Ken Shimahara, Ivan Z. Holowinsky, and Sandra Tomlinson-Clarke, *Ethnicity, Race, and Nationality in Education: A Global Perspective*, Mahwah, N. J.: L. Erlbaum Associates, pp. 57-80.

Lincoln, Yvonna S., and Egon G. Guba, 2000. "The Only Generalization Is: There is no Generalization," in: Roger Gomm, Martyn Hammersly, and Peter Foster (eds.), *Case Study Method*, London: Sage, pp. 27-44.

Malchi, Asaf, and Guy Ben Porat, 2018. "Home and Away: Volunteering Among Ultra-Orthodox Men in Israel," *International Journal of Sociology and Public Policy* 38 (5-6): 411-425.

Pearce, Lisa D., and Dana L. Haynie, 2004. "Intergenerational Religious Dynamics and Adolescent Delinquency," *Social Forces* 82 (4): 1553-1572.

Stake, Robert E., 1995. *The Art of Case Study Research*, Beverly Hills: Sage.

Weimer, David L., and Aidan R. Vining, 2005. *Policy Analysis: Concepts and Practice*, Saddle River, N. J.: Pearson Prentice Hall, 4th ed., pp. 324-363.

Wilson, Holly Skodol, and Sally A. Hutchinson, 1991. "Triangulation of Qualitative Methods: Heideggerian Hermeneutics and Grounded Theory," *Qualitative Health Research* 1 (2): 263-276.

This set of recommendations can, in my estimation, boost overt and covert approval of high-quality alternative educational settings for haredi youth who are having difficulty finding their way in the world of *yeshivot ketanot* and are interested in broadening their abilities and skills within and outside haredi society.

struggling youth: emotional therapy and psychotherapy, professional advice, and professional assessments. The number of authorized, high-caliber professionals in haredi society who can help with early identification of youngsters struggling scholastically and behaviorally should be increased. In addition, parental support systems must be established to prevent and minimize the dropout problem, alienation, and risk. Giving parents pedagogical, social, and emotional tools can help many teens retain their place and status within the immediate family and in the broader community in a way that suits their abilities and skills.

5. Community support and social legitimacy

It is essential for haredi professionals within the community to win the trust of struggling youth and to offer them emotional, social, and educational support. The community is the most basic framework from which the students come, and in it they are raised to follow the haredi way of life, which varies from community to community. The possibility of achieving (relatively) broad social legitimacy and the expectation of change in this regard depend on creating trust between the members and leaders of the community on the one hand and innovative rabbis and institution heads on the other. Socio-educational and religious-spiritual approval can emerge from the community itself in a protracted, sensitive, and cautious process. It is both possible and necessary to support this process on the micro level—and not on the macro level—mostly by means of endorsements by spiritual leaders on the local/neighborhood or regional level. To accomplish this, it is necessary to encourage discourse among educators and social activists, young people and adults, from a variety of communities—in accordance with the specific characteristics and needs of each community and haredi court.

and a nonprofit organization with proven pedagogical experience that is recognized and respected by a wide variety of haredi communities should be in charge of the center. The Education Ministry should develop a well-organized plan for establishing this center and should find an entity with professional knowledge—preferably a haredi nonprofit or other organization—to actually establish and operate it.

3. Establishing an organization of professional haredi educational associations

Governmental support should be provided, together with budgets raised from foundations and donors in the business sector and the Third Sector, to an organization uniting a wide, diverse spectrum of professional communities that help marginal youth, parent communities, nonprofit and other organizations, educational institutions, counselors, and professionals. This organization should strive to develop an agreed-upon, coherent educational worldview and uniform, clear professional language. It should help the interministry team establishing a haredi youth administration (assuming one is established and functions) to develop policy and set measurable objectives for success, identify and quantify target populations, set goals and define required outputs, and develop tools for optimal and practical operation.

4. Establishing training and remedial systems for haredi educators, teachers, and parents

The Ministry of Education should establish nonformal training programs for every interested institution or educational entity. Knowledge and practice should be improved as soon as possible in all areas relevant to

setting policy in this regard and would allocate budgets and advise local governments in accordance with the needs and unique characteristics of each locality where optimal alternative settings are established and developed.

b. Local government

Local authorities have a substantial advantage in dealing with haredi teenage dropouts due to their proximity to them; therefore the local authority and its representatives should be in charge of treatment, support, advice, and assistance. For this reason, it is appropriate to offer incentives to the heads of local authorities who help establish and develop alternative settings. Budget transfers to the relevant authorities must be carried out transparently, uniformly, under supervision, and according to criteria determined by the administration rather than a political key or coalition agreements.

2. An educational-pedagogical guidance center

The aim of the guidance center would be to provide students, parents, educators, local authorities, and therapists with precise, up-to-date information about the obstacles, traits, and needs of teens who are struggling in school. The educational-pedagogical guidance center would help with placement and referral of teens with certain traits and needs to the appropriate educational setting, strictly supervise the quality and level of studies in these institutions, and budget and incentivize them in accordance with their educational offerings and the quality of the teaching staff. This center would have to be thoroughly familiar with all of the alternative educational settings suitable for haredi youth. In addition, it would have to be neutral—not biased toward sending boys to a particular educational institution or system. The government (Education Ministry)

Settings for Marginal Youth

The purpose of this policy paper is to create unique, comprehensive platforms for developing innovative solutions with respect to alternative educational settings for haredi youth. These solutions should address the problems identified and described and should be based on mapping the needs and characteristics of all the settings and populations discussed in this paper. Some of the recommendations and proposals described are organizational and structural measures concerning elements of government, their powers, and the structure of the relationship among them (macro level); others are educational measures related to civil society and the haredi community (micro level). Apparently, there is no one solution to all the problems, so we have to consider the possibility of implementing the recommendations presented here concurrently, with cooperation between sectors of the population.

1. Structural-organizational solutions

a. A haredi youth administration

A haredi youth administration should be established as a permanent staff unit in the Ministry of Education. This interministry team, charged with multisystemic treatment of the issue of haredi marginal youth, would draft a mission statement that specifies immediate objectives and overarching goals (macro objectives), methods of operation, and practical tools for developing a uniform pedagogical discourse. The administration would pool resources and be in charge of integration of the ramified activity currently taking place in the Education Ministry and in other government ministries such as the Ministry of Labor, Social Affairs, and Social Services and the Ministry of Public Security. Significantly, this administration and its accompanying committee would be in charge of

2. Community-related recommendations for school principals

a. Developing high-caliber feeder schools for yeshiva high schools

At present there is a shortage of elementary schools and *talmudei Torah* that feed into the yeshiva high schools. It is important to create lines of communication with *talmudei Torah* and make sure they prepare their students well for an education that includes high-level secular and religious studies. This preparation is essential if the graduates of the high school programs are to reach high levels of achievement both in their religious studies and in their general academic studies. The principals of yeshiva high schools should, at their own initiative, contact *talmudei Torah* that can serve as feeder schools directing suitable students to the yeshiva high schools. The Education Ministry should help the principals of the yeshiva high schools in this regard.

b. Legitimacy and image

The image obstacle is a fundamental one preventing the strengthening of yeshiva high schools, but the ability to influence it by means of policy appears to be limited. Therefore it is important to set measurable educational and social targets, based on an understanding of the community's needs and traits and consideration for them. In order to obtain a favorable attitude toward these settings and a certain degree of recognition from haredi communities, they must offer high-level religious studies. Direct ties with elementary schools (as mentioned above) can help these institutions gain acceptance from leaders of haredi communities. These schools should be marketed in the (relatively) open haredi media, such as social media networks and the Internet, with success stories of graduates of haredi yeshiva high schools being showcased there.

earmarked for such training both for the principals and yeshiva heads and for the teachers in these institutions. Improving the quality of the existing yeshivas will help strengthen their reputations in haredi society.

b. Setting quantitative and qualitative targets

The Ministry of Education should take responsibility for setting annual targets regarding the number of students in haredi yeshiva high schools with the aim of boosting enrollment in the existing yeshivas and providing resources and administrative tools for opening new ones. These targets would include qualitative indicators regarding the number of students taking the matriculation exams and the pass rate.

c. Budgets and infrastructure for buildings

There is a major shortage of buildings and high-quality infrastructure for haredi yeshiva high schools. Yeshiva buildings require extensive resources for both construction and maintenance. Because local authorities are not required to provide buildings for secondary education, there is a severe shortage in this regard. It is important to promote cooperation between local authorities and the Education Ministry for the purpose of allocating budgets for the establishment and development of haredi yeshiva high schools and improving the existing infrastructure. Preferably, yeshiva high schools should be regional institutions serving populations from a specific area in order to save on the high cost of maintaining dormitories.

settings discussed in this study, the recommendations are divided into two parts. The first part focuses on academic yeshiva high schools, and the second on settings for marginal youth.

Haredi Yeshiva High Schools

An examination of the obstacles and difficulties indicates that the attempt to establish and strengthen such yeshivas is a major challenge both for the haredi community itself and for government authorities—especially the Haredi District in the Ministry of Education, which is in charge of budgets and inspection. Below is a series of recommendations that, if applied, are expected to increase enrollment in these institutions, enhance the quality of the studies offered there, and improve the socio-educational solution that the schools provide.

1. Structural-organizational recommendations

a. Reinforcing and improving administrative and teaching skills

Many of the principals and yeshiva heads in haredi academic yeshiva high schools lack professional management knowledge. The Ministry of Education should take responsibility for providing the principals of these institutions with academic training in administration and advising them in their work from the very first stage of establishing the schools. This will also help create a high-caliber group of administrators for these institutions, made up of high-caliber, professional haredi educators with knowledge, understanding, concepts, and essential pedagogical and administrative tools that are sorely lacking among the people in charge of academic yeshiva high schools. Specific resources should be

advancing this population. Most haredi academic yeshiva high schools are also deficient in pedagogical and budgetary planning, even though their students tend to come from more affluent haredi populations and have high academic ability. This study is intended to help develop policy tools and practical suggestions for furthering unique alternative educational settings for different—even opposite—extremes of haredi secondary school students: at one extreme, haredi youth at risk or in danger of dropping out, and at the other, some of those at the top of the haredi educational pyramid in high-quality *yeshivot ketanot*.

The study maps and profiles alternative educational settings for haredi boys who do not attend *yeshiva ketana*: academic yeshiva high schools for haredim; technological-vocational schools; residential programs and youth villages for youth at risk. It uses qualitative, interpretive research and secondary quantitative information: based on 38 in-depth personal interviews and the use of existing data, recommendations were drawn up for strengthening and improving the alternative educational settings for haredi boys. Because many of the students in these alternative settings come from the margins of haredi society, space is devoted to describing patterns of dropping out of religious educational frameworks; some of these are unique to haredi society, while others are universal. One major problem identified is the existence of two parallel vocational training systems for youth in general, and for haredi youth in particular. This duplication makes it hard to pool resources and promote optimal vocational training tailored culturally to these young people.

Recommendations

The recommendations address both organizational-structural and pedagogical-community aspects related to the importance that haredi society attributes to religious studies for boys of high-school age. Due to the differences between the populations and the alternative educational

in the alternative settings overall, their students represent only 16.5% of haredi boys of high-school age (grades 9–12). Most haredi boys in this age group—a decisive, essential stage in determining their adult path in life—attend traditional yeshivas where they study Talmud exclusively, and where the haredi educators impart to their students the fundamentals of the faith and the haredi way of life.

The development of alternative educational settings has several closely interrelated causes: (1) The haredi population is experiencing substantial growth and tremendous diversification of communities and sub-communities. (2) Many parents feel a pressing need to prepare their children optimally for the advanced Israeli labor market without sacrificing high-quality religious studies. This need is influenced by profound social and economic changes in haredi society over the past two decades (Sicherman and Kahaner 2012). (3) With respect to another group of young people, many haredi educational settings are designed for haredi youth at risk or alienated youth. Such youngsters come from all haredi communities. The dimensions and characteristics of the problem have been clarified systematically and comprehensively only in the past five years: thousands of teenagers have been pushed beyond the normative boundaries of this society, to marginal places on the border between the haredi world and general society, and they need special, “gentler” educational settings than the *yeshiva ketana* model offers (Weissblau 2019). This situation is a paramount social challenge for haredi community leaders and for state and local bodies that want to help haredim who attend alternative settings.

At present there is no clear, agreed-upon, comprehensive policy regarding the programs required by haredi boys at risk who do not attend *yeshiva ketana*. The existing programs are not good enough and their eclectic-hybrid administration detracts from their quality, thus harming the boys’ future development prospects. Too many actors are involved, and there is no clear, agreed-upon government office responsible for assisting and

ABSTRACT

This study deals with alternative educational settings for haredi boys. For several years now, demand has been growing among various haredi population groups for alternative educational settings for boys aged 14–17, instead of the classic *yeshiva ketana* track. The overt dropout rate among haredi boys is very high: 4.6% (2,485 boys), compared to only 1.4% in the State education system (in 2018).

The alternative educational settings for haredi boys offer various combinations of Torah study and general studies. They range from advanced technological-vocational programs to haredi yeshiva high schools offering academic preparation for a matriculation certificate (for which demand is growing). Altogether 2,220 students attended haredi yeshiva high schools in 2019/20. Some 1,950 attended 23 technological-vocational schools for haredim under the supervision of the Education Ministry in the same year (compared to only 800 in 2012/13). In addition, 674 haredi students attended seven vocational schools under the supervision of the Vocational Training Department in the Ministry of Labor, Social Affairs, and Social Services in 2018/19 (compared to only 385 students in 2013/14). Despite the impressive increase in enrollment

Text Editor [Hebrew]: Meira Turetzky
Series and Cover Design: Studio Tamar Bar-Dayan
Typesetting: Ronit Gilad, Jerusalem
Printed by Graphos Print, Jerusalem

ISBN: 978-965-519-321-3

No portion of this book may be reproduced, copied, photographed, recorded, translated, stored in a database, broadcast, or transmitted in any form or by any means, electronic, optical, mechanical, or otherwise. Commercial use in any form of the material contained in this book without the express written permission of the publisher is strictly forbidden.

Copyright © 2020 by the Israel Democracy Institute (RA)
Printed in Israel

The Israel Democracy Institute
4 Pinsker St., P.O.B. 4702, Jerusalem 9104602
Tel: (972)-2-5300-888
Website: en.idi.org.il

To order books:
Online Book Store: en.idi.org.il/publications
E-mail: orders@idi.org.il
Tel: (972)-2-5300-800

All IDI publications may be downloaded for free, in full or in part, from our website.

The views expressed in this policy paper do not necessarily reflect those of the Israel Democracy Institute.

Policy Paper 152

**ALTERNATIVE EDUCATIONAL
SETTINGS FOR *HAREDI* BOYS**

Asaf Malchi

September 2020

מראשית דרכן של הישיבות החרדיות כמעט כל ניסיון לשלב בהן לימודי חול נחשב לקריאת תיגר חמורה על עצם ייעודן החברתי, הרוחני והדתי. ואולם לאחרונה ניכרות תמורות דרמטיות בהיקפן ובאופיין של החלופות החינוכיות ה"רכות" המוצעות לנוער חרדי בגיל הישיבה הקטנה, גיל בית הספר התיכון. מהן אותן מסגרות חינוך חלופיות לנערים חרדים ומה היקף הלומדים בהן? באיזו מידה מסגרות אלו הן חלופות חינוכיות ראויות שמכינות את בוגריהן לחיים מלאים ומועילים לפרט, לקהילה ולמדינה? כיצד ניתן לפתח ולחזק את המסגרות האלה? מחקר מדיניות זה ממפה ומאפיין לראשונה את כלל מסגרות החינוך החלופיות לנוער חרדי שאינו לומד בישיבות קטנות: ישיבות תיכוניות עיוניות לחרדים; בתי ספר מקצועיים-טכנולוגיים ברוח ישיבתית; פנימיות וכפרי נוער חרדיים לנערים הנמצאים בשוליים ובמצבי נשירה וסיכון. המחקר מסרטט את ההצלחות וההישגים במסגרות אלו ועומד על האתגרים והחסמים שעמם מתמודדים הגורמים הממשלתיים והאזרחיים-חברתיים המעוניינים לחזקן ולשפרן.

לנוכח מציאות שבה שיעור הנשירה הגלויה של נערים חרדים עמד בשנת 2018 על 4.6%, לעומת 1.4% בלבד במערכת החינוך הממלכתית, ולנוכח היעדר מדיניות ברורה, מוסכמת וכוללנית באשר למסגרות הנדרשות לאלפי נערים חרדים שאינם לומדים בישיבות קטנות, מוצגות במחקר המלצות יישומיות. באמצעות מכלול המלצות אלו ושיתוף פעולה בין-מגזרי בין גופי הממשל לגורמי חינוך חרדיים ניתן יהיה לעצב דור צעיר אמוני-רוחני משכיל, יצרני ומקצועי, בעל תחושת שייכות וזהות ברורה ויציבה.

ד"ר אסף מלחי הוא חוקר בתוכנית "חרדים בישראל" ובמרכז לביטחון לאומי ודמוקרטיה במכון הישראלי לדמוקרטיה ומרצה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. תחומי מומחיותו כוללים מדיניות ציבורית לשילוב חרדים בתעסוקה, בצבא ובאקדמיה; יחסי צבא-חברה והתמורות בדעת הקהל בכל הנוגע למודל הגיוס לצה"ל; ושילובן של פריפריות חברתיות בשירות הצבאי בישראל.

0 4500001215 8
דאנאקוד 450-1215